

MELITA ZMAZEK

IZ ZAKLADNICE PTUJSKE KNJIŽNICE

MELITA ZMAZEK
IZ ZAKLADNICE PTUJSKE KNJIŽNICE

Izdala in založila:

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj,
zanjo direktor mag. Matjaž Neudauer

Fotografije:

Albin Bezjak, Melita Zmazek, Boris Farič, Črtomir
Goznik, Srdan Mohorič, Mira Petrovič, Knjižnica Ivana
Potrča Ptuj, NUK - Zbirka upodobitev znanih Slovencev,
spletni viri

Jezikovni pregled:

Darja Plajnšek

Oblikovanje:

Dušan Pogačar, Tribar, d. o. o., Maribor

Tisk:

Tiskarna Florjančič, d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Ptuj, 2019

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

094:027.022(497.4Ptuj)

ZMAZEK, Melita

Iz zakladnice ptujske knjižnice / Melita Zmazek ;
[fotografije Albin Bezjak ... et al.]. - Ptuj : Knjižnica
Ivana Potrča, 2019

ISBN 978-961-93727-5-3

COBISS.SI-ID 97408513

Osrednja območna knjižnica

MELITA ZMAZEK

**IZ ZAKLADNICE
PTUJSKE
KNJIŽNICE**

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, 2019

Kazalo

- 6 Predgovor
- 8 **Inkunabule**
Biblia
BERNARDUS CLARAVALLENSIS: *Sermones super Cantica canticorum*
PELBARTUS DE TEMESWAR: *Stellarium Corone benedictae Marie virginis*
- 17 ***Missale secundum ritum sancte ecclesie
Pragensis in Bohemia***
- 21 SIGISMUND HERBERSTEIN
Comentari della Moscovia
- 25 SEBASTIAN MÜNSTER
Cosmographie
- 27 ADAM LONICERUS
***Kreuterbuch, künstliche Conterfeytunge
der Bäume, Stauden, Hecken, Kreuter, Getreyde, Gewürtze***
- 31 JURIJ DALMATIN
Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta
- 35 JOHANNES KEPLER
***Schreib Calender auff das Jar nach des Herren Christi unsers
Erlösers Geburt MDXCIX***
- 39 PARACELUSUS
Opera, Bücher und Schrifften
- 41 JANEZ VAJKARD VALVASOR
Die Ehre deß Hertzogthums Crain
- 45 SUSANNA MARIA ENDTER
Vollständiges Nürnbergisches Kochbuch
- 49 WOLF HELMHARDT VON HOHBERG
Georgica curiosa aucta
- 53 HIERONIM MEGISER
Dictionarium quatuor linguarum
- 55 JOHANN BAPTIST HOMANN
Kleiner Atlas Scholasticus von sechs und zwanzig Charten
- 59 **Zbirka notnih rokopisov iz 18. stoletja**
- 61 LEOPOLD VOLKMER
Pesme k tem opravili te svete meshe

- 65 JOHANN GEORG KRÜNITZ
***Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der
Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft***
- 69 JAN AMOS KOMENSKY
Orbis pictus
- 71 ANTON TOMAŽ LINHART
***Versuch einer Geschichte von Krain und
der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs***
- 75 ***Hitra inu glatka pot, pruti nebessam***
- 77 JURIJ VEGA
Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch
- 81 JERNEJ KOPITAR
***Grammatik der Slavischen Sprache in Krain,
Kärnten und Steyermark***
- 83 VALENTIN VODNIK
Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole
- 87 ***Zbirka del Petra Dajnka***
- 91 CARL SCHMUTZ
Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark
- 93 FRANCE PREŠEREN
Kerst per Savizi
- 97 STANKO VRAZ
***Narodne pēsni ilirske, koje se pēvaju po Štajerskoj,
Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske***
- 99 ANTON KREMPL
***Dogodivšine štajerske zemle.
Z' posebnim pogledom na Slovence***
- 103 FERDINAND RAISP
Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung
- 105 CARL REICHERT
Einst und Jetzt
- 109 JOSEF FELSNER
***Pettau und seine Umgebung:
topografisch-historisch-statistische Skizzen***
- 113 Viri in literatura

Predgovor

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj (KIPP) že od ustanovitve dalje skrbi za zbiranje, ohranjanje in strokovno obdelavo dragocenega domoznanskega gradiva ter za zbirko starih tiskov, ki nima domoznanskega značaja, ima pa veliko kulturno-zgodovinsko vrednost in po zakonu o varstvu kulturne dediščine spada med kulturne spomenike nacionalnega pomena.

Velik del raritetnih starih tiskov je knjižnica pridobila po drugi svetovni vojni. Takrat so v novoustanovljeno Študijsko knjižnico v Ptuj (1948) prispeli bogati knjižni fondi leta 1893 ustanovljenega Muzejskega društva v Ptuj ter knjige iz bližnjih grajskih in nekaterih zasebnih knjižnic, ki so po letu 1945 postale t. i. narodna imovina. Manjši del tiskanih dragocenosti je knjižnica pridobila z nakupi ter z darovi nekaterih posameznikov.

Dragoceni tiski, ki so nam zaupani v varstvo, so hranjeni pod posebnimi pogoji in le izjemoma dostopni javnosti. Tako kot druge knjižnice, ki varujejo pisno kulturno dediščino, se tudi ptujska sooča z zahtevnimi nalogami, katerih cilj je na eni strani zaščita dragocenega gradiva, na drugi pa omogočanje dostopa do njegove vsebine širokemu krogu uporabnikov. Knjižnica posebno pozornost posveča zagotavljanju ustreznih pogojev hranjenja pisne kulturne dediščine ter projektom restavracije in digitalizacije tiskanih dragocenosti in njihovi umestitvi na portal Digitalna knjižnica Slovenije (www.dLib.si).

S pričujočo monografijo, s katero se pridružujemo praznovanju 1950. obletnice prve pisne omembe Ptuja, želimo javnost opozoriti na kulturno bogastvo tukajšnjega prostora in na izjemen pomen knjižnic kot varuhinj pisne kulturne dediščine. Izmed

mnogih redkih starih tiskov, katerih skrbnik je Domoznanski oddelek, smo izbrali dvaintrideset dragocenosti, ki jih predstavljamo v sliki in besedi: od inkunabul iz druge polovice 15. stoletja do raritetnih tiskov, nastalih v evropskih tiskarnah v času od začetka 16. do druge polovice 19. stoletja. Med njimi so tudi dela, ki so rezultat ustvarjalnih moči slovenskega naroda ter knjižna zapuščina domoznanskega značaja.

Predstavljeno gradivo ima neprecenljivo kulturno, pa tudi veliko materialno vrednost. Priča o davno minulem času, o življenju, duhovnih tokovih, literarni, znanstveni in umetniški ustvarjalnosti ter tiskarski produkciji časa in prostora, v katerem je nastalo. V njem je shranjena zapuščina različnih mislecev, znanstvenikov, umetnikov in drugih ustvarjalcev, ki so s svojimi idejami in prodornimi mislimi bogatili naš svet, usmerjali družbeni razvoj in prispevali k napredku naše civilizacije.

Gradivo – razen ene izjeme, gre za tiskano knjižno gradivo – je predstavljeno kronološko, po datumu natisa. Podane so kratke informacije o avtorjih izbranih del, o vsebini in pomenu gradiva ter njegovi provenienci.

Melita Zmazek

Inkunabule

Prve tiskane knjige

Z besedo inkunabula označujemo tiskarske izdelke, ki so nastali v 15. stoletju, torej v času, ko je bilo tiskarstvo, t. i. črna umetnost, šele v povojih. Ločimo tabularne inkunabule iz prve polovice 15. stoletja, pri katerih je besedilo vrezano v plošče, in tipografske inkunabule, natisnjene s premičnimi litimi črkami po Gutenbergovem postopku.¹ Od 17. stoletja naprej je inkunabula strokovni termin, ki označuje predvsem tiske, nastale v času od leta 1455, ko je izšla znamenita Gutenbergova 42-vrstična Biblija, pa do konca koledarskega leta 1500. V tem času je bilo natisnjenih ok. 40.000 različnih tiskov, ki so izšli v nekaj milijonih izvodov. Večinoma so bila to dela antičnih in srednjeveških avtorjev s področja teologije, filozofije, zgodovine, prava, retorike, glasbe, medicine, astronomije idr.

Med pionirje tiskarstva sta se zapisala tudi slovenska rojaka Matevž Cerdonis iz Slovenj Gradca in Jernej Pelušič iz Kopra. Prvi je deloval v Padovi (1482–1487) in je tiskal predvsem poljudnoznanstvena dela s področja medicine, matematike, prava in jezikoslovja. Drugi je imel tiskarno v Benetkah (1497–1498). Tiskal je predvsem klasično helensko in italijansko humanistično literaturo in slovel kot izdelovalec visoko kvalitetnih tiskov.² Edini avtor slovenskega rodu, čigar dela so se tiskala v času inkunabul, je bil v Slovenskih goricah rojen Bernard Perger (1440–1501), pedagog, jezikoslovec, pravnik, matematik in astronom, eden najpomembnejših humanističnih razumnikov, ki je kot profesor in rektor služboval na dunajski univerzi. Njegova knjiga *Oratio in funere Friderici III. imperatoris Viennae habita*, natisnjena leta 1493 v Rimu, je edina ohranjena inkunabula z besedilom slovenskega avtorja.³

¹ Johannes Gutenberg (ok. 1400–1468), nemški tiskar in založnik, je izumitelj tiskarskega stroja s premičnimi kovinskimi črkami. Iznajdba tiska je bila agens velikih družbenih sprememb v zahodnem svetu. Pripomogla je k prelomu s srednjeveškim načinom mišljenja in imela ključno vlogo pri razvoju renesanse, reformacije, razsvetljenstva in znanstvene revolucije – postavila je temelje sodobne, na znanju temelječe družbe.

² Berčič, 1968, str. 25–28.

³ Gre za nagrobni govor avstrijskemu cesarju Frideriku III. Knjigo hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. V njenih fondih sta tudi dva Cerdonisova in en Pelušičev tisk (Rupert, 2003, str. 30–31).

Na slovenskih tleh inkunabule niso nastajale, saj v drugi polovici 15. stoletja na Slovenskem ni obratovala nobena tiskarska delavnica.⁴ Prvotiski so na naše ozemlje začeli dotekati v sedemdesetih letih 15. stoletja, zlasti iz tiskarn v Nemčiji in Italiji. Hranile so jih predvsem samostanske, cerkvene in plemiške knjižnice ter knjižnice nekaterih učenjakov in bibliofilov (Janez Krstnik Seebach, Žiga Zois, Jernej Kopitar). Po ukinitvi samostanov v času jožefinskih reform so dragoceni knjižni fondi tedanje dežele Kranjske v glavnem prešli v fonde Licejske knjižnice v Ljubljani, ostale knjižnice pomembnih samostanov pa so bile prenesene v osrednje deželne knjižnice v Gorici, Celovcu in Gradcu ter v Dvorno biblioteko na Dunaju.

Na Slovenskem je danes ohranjenih okoli 850 primerkov inkunabul, največ v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani (510).⁵ Bogata hranilišča inkunabul v Sloveniji so še Škofjski arhiv v Mariboru, frančiškanski samostani v Ljubljani, Novem mestu in Kamniku, kapucinski samostan v Škofji Loki ter Mestni arhiv v Piranu. Vsebinsko prevladujejo dela s področja teologije, filozofije, prava, zgodovine in filologije. Med leposlovnimi deli prevladujejo dela grških in latinskih klasikov ter humanistov. Redka so dela s področja matematike, astronomije, ekonomije in medicine.

Tudi na Ptujju so vsi trije ptujski samostani⁶ kot pomembna regionalna kulturna središča imeli svoje knjižnice. Ob ukinitvi dominikanskega in kapucinskega samostana v času jožefinskih reform so bili njuni knjižni fondi preneseni v graško univerzitetno knjižnico in v dvorno knjižnico na Dunaju. Minoritskega samostana reforme niso prizadele. V ohranjeni samostanski knjižnici pa danes kljub temu ne najdemo inkunabul. Možno je, da so bile knjige uničene v času protireformacije ali pa so postale žrtve selitev, prodaj, nepazljivega ravnanja ali kakšne druge nesreče.

4 Prvo tiskarno na Slovenskem je ustanovil tiskar in knjigotržec Janez (Janž) Mandelc leta 1575 v Ljubljani.

5 Gspan, 1957; Rupert, 2003, str. 28.

6 Dominikanci so prišli na Ptuj leta 1230, minoriti leta 1239, kapucini pa leta 1615.

Incipit ep̄la sancti Hieronimi ad Paulinū
p̄ bytez: d̄ oīb; oīne h̄stoie lib; Cap̄m. I

**Pater Ambrosius
tua mihi munuscu**

la p̄ferens. detulit simul 7 suauissimas litte-
ras: que a p̄ncipio. amicitiaz fidem. p̄ba-
te iam fidei: 7 veteri amicitie noua p̄fere-
bant. Vera enī illa necessitudo est 7 christi
glutino copulata: quam non utilitas rei fa-
miliaris. non p̄sentia t̄m̄ corpoz. nō subdo-
la 7 palpans adulatio: sed dei timor. 7 diui-
naz scripturaz studia cōciliant. Legimus ī
veterib; h̄stor̄is. quosdā lustrasse. puicias
nouos adijisse p̄p̄os. maria trāsisse: ut eos q̄s
ex lib; nouerāt: corā quoq; viderēt. Sic py-
thagoras memphiticus vates. sic plato egyptū
7 archytā tarentinū. eāq; oram italie q̄
quondā magna grecia dicebat. laboriosissi-
me pagrauit: ut q̄ athenis m̄gr̄ erat 7 potēs-
cuiusq; doctrinas academie gymnasia p̄so-
nabāt. fieret pegrin⁹ atq; discipul⁹: malens
aliena verecūde discē. q̄ sua ipudent̄ igere.
Deniq; cū ltās q̄i toto orbe fugiētes p̄seq̄-
captus a piratis 7 venūdatus. tyrāno crude-
lissimo paruit. ductus captiu⁹ vinctus 7 ser-
uus: t̄n̄ qa philosoph⁹: maioz emēte se fuit.
Ad titū liuiū lacteo eloquētie fonte manan-
tem. de vltimis hispanie galliarūq; finibus:
quosdā venisse nobiles legim⁹: 7 q̄s ad con-
templationem sui roma nō traxerat: vnus
hoīs fama p̄duxit. Habuit illa etas iauditū:
oīb; seculis. celebrādūq; miraculū: ut vrbē
tantā ingressi: aliud extra vrbē quererent.
Apolloni⁹ siue ille magus vt vulgus loquitur
siue p̄bs vt pythagōici tradūt. itrauit p̄fas.

p̄trāsīuit caucasum. albanos. scythas. maſsa-
getas. opulētissima indie regna penetrauit
7 ad extremū latissimo phison amne trans-
misso puenit ad bagmanas. ut hiarcham ī
throno sedentē aureo 7 de tantali fonte po-
tantē: inter paucos discipulos. d̄ natura. de
mozib;. ac de cursu diez. 7 siderū audiret co-
centē. Inde p̄ elamitas. babylonios. chalde-
os. medos. assyrios. parthos. syros. phenices
atabes. palestinos. teuersus ad alexandriā.
p̄rexit ad ethiopiā: ut gymnosophistas 7 su-
mosissimā solis mensam videret in sabulo.
Inuenit ille vir vbiq; qd̄ disceret: 7 sp̄ p̄fici-
ens. semp se melior fieret. Scripsit super hoc
plenissi. ne octo voluminib;. philostratus.

Vid loquat de seculi hoīb;. • II •

Qcū ap̄lus Paulus. vas electionis. 7
m̄gr̄ gentiū. q̄ de oīcīa tanti ī se ho-
ipitis loquebat̄ dicens. an expimētū querid
eius q̄ in me loquitur x̄ps: post damascū ara-
biamq; lustratā. ascēdit hierosolymā ut vi-
deret Petrū. 7 mansit apud euz diebz q̄n de-
cim. Doc. n. mysterio hebdoadis 7 ogdo-
ois. futur⁹ gentiū p̄dicatoz instruēdus erat.
Rursūq; post ānos q̄tuordecim assūpro bar-
naba 7 tito. exposuit cum apl̄is euangeliū:
ne forte in vacuū currēt aut cucurrisset. Da-
bet nescio qd̄ latentis energie. viue vocis ac-
tus: 7 ī aures discipuli de auctozis ore trās-
fusa: foris sonat. Unde 7 eschines cū rhodi
exularet 7 legeret illa demosthenis orō quā
aduersus eū habuerat: mirātib; cūctis atq;
laudantib;: suspirans ait. Quid. si ipam au-
dissent deſtiā. sua oība resonantē: • III •

Nec h̄ oīco. q̄ sit aliqd̄ in me tale. qd̄
ul̄ possis a me audire ul̄ velis oīcē:
s̄ quo ardor tuus 7 discendi studiū
etiā absq; nobis p̄ se p̄bari debeat. Ingeniū
docile. 7 sine doctore laudabile ē. Non quid
iuenias: sed qd̄ queras oīderamus. Mollis
cera 7 ad formandū facilis: etiā si artificis 7
plaste cessent man⁹: t̄n̄ virtute totū ē qcqd̄
esse pōt. Paulus ap̄lus ad pedes gamalielis
legē moysi 7 p̄phetas didicisse se gloriatur:
ut armatus sp̄ualib; telis. postea docēt cōfi-
dent. Arma. n. nr̄e militie nō carnalia sūt. s̄
potētia deo. ad destructionem munitionū. 7
cogitatiōes destruētes. 7 oēm altitudinē ex-
tollentē se aduersus sciam dei: 7 captiuātes
oēm intellectum ad obediendum christo:
7 parati subiugare omnem inobedientiam.

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani tri inkunabule. Gre za latinska teološka besedila, natisnjena v letih 1475, 1497 in ok. 1498. Knjige so v naše zbirke prispele leta 1948 s fondi ptujskega Muzejskega društva.

Biblia

Venetiis, Franz Renner de Heilbronn,
et Nicolaus de Frankofordia, 1475

SLIKA LEVO

Prva stran Biblije iz leta 1475. Inkunabula, tako kot večina prvotiskov, nima naslovnega lista. Na začetku poglavij in odstavkov so ročno izpisane in kolorirane inicialke (foto: Albin Bezjak).

Latinska Biblija je najstarejša knjiga, ki jo hrani ptujska knjižnica. Natisnjena je bila v delavnici Franza Rennerja (pred 1450–po 1486), v Heilbronnu rojenega tiskarja, ki je po letu 1471 deloval v Benetkah pod imenom Franciscus de Heilbronn. Rennerjevi tiskarski »officini« se je leta 1473 pridružil še tiskar, knjigotržec in založnik Nicolaus iz Frankfurta (Nicolaus de Frankofordia). V času njunega skupnega delovanja (1473–1476) je izšlo štirinajst tiskov,⁷ večinoma teoloških vsebin, med njimi tudi latinska Biblija, ki jo hrani naša knjižnica.

Pred restavracijo (1986) je bila knjiga vpeta v vezavo iz 16. stoletja.⁸ Platnice so bile oblečene v rjavo usnje z vtisnjenimi renesančnimi vzorci. Pri restavraciji so bili pod platnicami odkriti fragmenti Luthrovega zbornika antinomejskih členov (1538), drobec Postave ter odlomki iz dela Alberta Velikega iz 16. stoletja.⁹

V knjigi sta dva rokopisna zapisa. Na vrhu zadnje strani je zapis: *Liber hic est ad usum Antonii Ioannis, Iuristae Graecensis 1810 die 22. Junii, constat 36 cruciferos*,¹⁰ spodaj desno pa: *Iste liber fuit ex gratia concessus pro Simplici suo uso Fratri Victorino a Sancto Andrea cognomine (?) a Reverendo Domino Parocho in Wassen, Leobis 30 9bris 1697*.¹¹

Na restavriranih platnicah so vidni ostanki prvotne vezave (foto: Albin Bezjak).

⁷ Steif, 1886, str. 624.

⁸ Gspan, Badalič, 1957, str. 305–306.

⁹ Majnik, Emeršič, Kajzovar, 1988, str. 7.

¹⁰ Ta knjiga je za rabo Antona Janeza Alfonza, jurista iz Gradca, 22. junija 1810, stane 36 krajcarjev (prevod dr. Matej Hriberšek).

¹¹ Ta knjiga je bila po zaslugi posojena za preprosto lastno rabo duhovniku Victorinu z vzdevkom od svetega Andreja od častitega gospoda župnika iz Wassna, v Leobnu 30. novembra 1697 (prevod dr. Matej Hriberšek).

BERNARDUS CLARAVALLENSIS

Sermones super Cantica canticorum

[Accedit] Gilbertus de Hoilandia: *Sermones super Cantica canticorum*

Argentinae, Martin Flach, 1497

Bernardus Claravallensis, tudi Bernard iz Clairvauxa (Fontaine-lés-Dijon, 1090–1153, Opatija Clairvaux) je bil francoski teolog, mistik in filozof, ustanovitelj in prvi opat cistercijske¹² opatije v Clairvauxu. Bil je ena najbolj vplivnih osebnosti prve polovice 12. stoletja, vpleten v politično in cerkveno življenje tedanjega sveta. Odločilno je vplival na odpravo papeškega razkola v Cerkv (1130–1138)¹³ in imel velik vpliv na dvoru papeža Inocenca II. Bil je pobudnik druge križarske vojne (1147–1149) ter nasprotnik verskega gibanja katarov, ki se je iz Bizanca širilo po balkanskih državah in zahodnem krščanskem svetu. Zavzemal se je za prenovo cerkve in redovniškega življenja, v teologiji pa zastopal mistično usmeritev in nasprotoval teološkemu racionalizmu francoskega misleca, teologa in filozofa Petra Abelarda (1079–1142).

Bernardovi teološki spisi, razprave, govori, pisma in pesnitve so bili dolga stoletja eno najbolj prepisovanih in tiskanih del ter zaželeno vzgojno in izobraževalno branje. Ptujška knjižnica hrani *Govore o Visoki pesmi (Sermones super Cantica canticorum)*, eno od njegovih bolj znanih del. Ker mu pred smrtjo *Govorov* ni uspelo dokončati, je delo zaključil cistercijski menih Gilbert de Hoilandia (11.–1172). Bernard je o

Inkunabula pred restavracijo ni bila primerna za uporabo (foto: Mira Petrovič).

¹² Cistercijani so pripadniki reformirane veje benediktinskega reda, ki je nastala leta 1098. K organizaciji in širjenju reda je najbolj prispeval Bernard iz Clairvauxa. Cistercijani so se iz Francije razširili po vsem prostoru zahodnega krščanstva. S pomočjo svetega Bernarda je leta 1136 oglejski patriarh Peregrin I. ustanovil cistercijski samostan v Stični (*Splošni religijski leksikon*, 2017, str. 195).

¹³ Ko je leta 1130 umrl papež Honorij II., sta dve ločeni skupini kardinalov izvolili vsaka svojega kandidata za papeža: Inocenca II. in Anakleta II. Nastal je razkol, ki trajal osem let.

Restavrirana knjiga je skupaj s starimi platnicami shranjena v zaščitni škatli (foto: Melita Zmazek).

besedilu starozavezne *Visoke pesmi*¹⁴ veliko premišljeval in odkrival njen globlji duhovni pomen. *Govori o Visoki pesmi* so sinteza njegove duhovnosti in izkušenj iz mističnega življenja. V delu daje navodila za duhovno življenje in pojasnjuje »duhovno poroko« med dušo in Bogom, pri čemer mu je v oporo besedilo *Visoke pesmi*.¹⁵

Ptujski izvod Bernardovega dela je bil natisnjen leta 1497 v Strasbourgu (Argentinae), v tiskarski delavnici Martina Flacha starejšega.¹⁶ Inkunabula je bila pred restavracijo (2017) vpeta v vezavo iz 16. stoletja. Oblečena je bila v lesene, z usnjem prevlečene platnice z odtisnjenimi rastlinskimi ornamentami. Na sprednji platnici je bil supralibros¹⁷ IHS, v knjigo pa vlepljen ekslibris¹⁸ z jezuitskim grbom. Alfonz Gspan je domneval, da knjiga izvira iz knjižnice samostana v Pleterjah. Ko je redovna skupnost med reformacijo propadla, je njena knjižnica postala last ljubljanskih jezuitov.¹⁹ Ob požaru leta 1774 je bil večidel jezuitske knjižnice uničen, ohranilo se je le ok. 600 zvezkov, med njimi osem inkunabul. Ena naj bi nekako zašla na Štajersko. V postopku restavracije se je izkazalo, da so platnice, v katere je bila vpeta inkunabula, prvotno pripadale neki drugi knjigi. Na več mestih v knjigi ter na koncu teksta pod kolofonom je lastniški vpis: *Jacobus Marcolla Dalmata ex Insula Chrescense*.²⁰

14 *Visoka pesem*, tudi *Pesem vseh pesmi*, je ena od knjig Svetega pisma Stare zaveze. Govori o vzajemni in zvesti ljubezni, ki jo je ustvaril Bog, človek pa jo mora spoštovati. Zbirka pesmi, ki so jo nekateri pripisovali Salomonu, je sprožila vrsto razlag, od alegoričnih do racionalističnih (*Splošni religijski leksikon*, 2007, str. 1330).

15 Gregorič, 1990, str. 11–12.

16 Iz njegove tiskarne je izšlo ok. 70 tiskov, večinoma teoloških vsebin, med njimi veliko pridig in spisov cerkvenih očetov in učiteljev.

17 Navadno umetniško zasnovana oznaka lastnika knjige, natisnjena oz. vtisnjena na zunanjo stran platnic (tudi super ekslibris).

18 Grafično znamenje, ki označuje lastništvo knjige. Večinoma je to dekorativno ali umetniško zasnovana slička, natisnjena na majhne lističe, po navadi nalepljena na notranjo stran platnice. Zraven slike je običajno natisnjeno tudi ime ali začetnici lastnika, lahko tudi grb ali druga znamenja, ki namigujejo na lastništvo določene osebe ali ustanove.

19 Gspan, Badalič, 1957, str. 304.

20 Jakob Marcolla, Dalmatinec iz otoka Cresa (prevod dr. Matej Hriberšek).

Stellarium Corone benedictae Marie virginis: in laudem eius pro singulis predicationibus elegantissime coaptatum

s. l., ok. 1498

Pelbartus de Temeswar, tudi Pelbartus Ladislaus de Temeswar (Temišvar, ok. 1435–1504, Budimpešta), frančiškanski menih, učenjak, pridigar in avtor obsežnih biblijskih komentarjev ter zbirk pridig, je eden najpomembnejših predstavnikov madžarske književnosti poznega srednjega veka.

Teologijo je študiral na univerzi v Krakowu (1458–1471). Po študiju se je vrnil na Madžarsko in deloval kot profesor teologije v frančiškanskem samostanu v Budimpešti. Imel je široko znanje s področja teologije in filozofije, pa tudi medicine, naravoslovja in astronomije. Njegova teološka dela, zlasti pridige ter komentarji Svetega pisma,²¹ so bila dobro znana tudi zunaj meja Madžarske. Prvi natisi njegovih del so se pojavili po letu 1483,²² najprej le v latinskem jeziku. V prvem delu, zbirki pridig *Stellarium Corone beatae Mariae virginis* (*Zvezdišče krone blagoslovljene Device Marije*), je objavljenih ok. 300 predlog pridig za marijanske praznike, ki naj bi bile v pomoč duhovnikom pri sestavi pridig za preproste ljudi. Do konca 15. stoletja je delo doživelo več izdaj, v različnih obsegih (Strasbourg, 1496; Hagenau, 1498; Basel, 1497–1500).²³ Tudi v prvih dveh desetletjih 16. stoletja je bilo večkrat ponatisnjeno, zlasti v tiskarni Heinrich Gran & Johannes Rynman iz mesta Hagenau blizu Strasbourga, in bilo še stoletje po avtorjevi smrti zaželeno branje po vsej Evropi.²⁴

V ptujskem izvodu Pelbartusovega *Stellariuma*²⁵ ni najti navedbe letnice in kraja natisa. Na hrbtu knjige je rokopisni zapis naslova ter slabo vidna letnica

21 V mnogih se je ukvarjal s teološkimi spisi Petra Lombarda (1096–1160), italijanskega teologa, filozofa in nekaj časa pariškega škofa. Lombard je avtor dela *Libri Quattuor Sententiarum* (*Štiri knjige sentens*), ki je veljalo za temeljno teološko delo srednjega veka. V njem je zbral dela cerkvenih očetov in sistematično prikazal teološka znanja tedanjega časa. Lombardovo delo je vplivalo na vse pomembne mislece srednjega veka in je eno najbolj komentiranih del krščanske literature.

22 Katalog Worldcat, https://www.worldcat.org/search?qt=worldcat_org_all&q=pelbart+temesvari; Pelbartus Ladislaus of Temesvar, *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Pelbartus_Ladislaus_of_Temesv%C3%A1r

23 Pelbartus Ladislaus of Temesvar, *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Pelbartus_Ladislaus_of_Temesv%C3%A1r

24 *DeAcademic - Academic dictionaries and encyclopedias*, <https://deacademic.com/dic.nsf/dewiki/2539798>

25 Prevod naslova ptujskega izvoda: *Zvezdišče krone blagoslovljene Device Marije: v njeno hvalo nadvse skladno prilagojeno za posamezne pridige* (prevedel dr. Matej Hriberšek).

Knjiga ima kasnejšo vezavo. Vpeta je v leseni platnici, prevlečeni z belim usnjem, ki ju spajata kovinska zaklepa (foto: Melita Zmazek).

»circa 1498«(?). Pod tem zapisom je še ena, z rdečim svinčnikom zapisana letnica izdaje »circa 1480«, domnevno pripisana kasneje. Glede na to, da so se prvi natisi Pelbartusovih del pojavili po letu 1483, je leto izdaje ok. 1498 verjetnejše.²⁶ Ker pa tudi ta letnica ni povsem zanesljiva, obstaja možnost, da spada ptujski izvod med t. i. postinkunabule, to je tiske, nastale med letoma 1501 in 1520.²⁷

Rokopisni vpisi in žig izpričujejo, da je bila knjiga nekoč v admontskem samostanu na avstrijskem Štajerskem.²⁸ Leta 1879 je bila v lasti dr. J. B. Holzingerja, advokata iz Gradca, ta pa jo je leta 1881 podaril Ferkovemu muzeju v Gomilici.²⁹ Od tam je prišla v fonde Muzejskega društva v Ptuj.

26 Jakob Emeršič v katalogu *Dragocenosti ptujske knjižnice* (1988) navaja, da je bila knjiga natisnjena leta 1480 v Baslu in hkrati omenja, da se drugi primerek tega dela nahaja v Jugoslovanski akademiji v Zagrebu. Podatek o kraju natisa je verjetno črpal iz publikacije J. Badalića *Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj* (1952), kjer je navedeno, da je zagrebški nedatirani izvod natisnil Jakobus Wolff de Pforzheim iz Basla (Basileae).

27 Strokovnjaki si glede zamejitve obdobja postinkunabul niso povsem enotni. Ponekod med postinkunabule prištevajo tiske iz obdobja 1501–1540.

28 V samostanu je ohranjena ena največjih samostanskih knjižnic na svetu.

29 Franc Ferk (1844–1925), zgodovinar in arheolog, je imel v Gomilici (Gamlitz na avstrijskem Štajerskem) bogato zbirko muzejskih predmetov in arhivskega gradiva ter strokovno knjižnico (ok. 4.000 zvezkov). Po ustanovitvi Muzejskega društva v Ptuj je zbirke in knjižnico podaril mestu Ptuj.

Missale secundum ritum sancte ecclesie Pragensis in Bohemia

Lipsie, 1522

Edini v celoti ohranjen misal iz 16. stoletja na Ptuju

SLIKA LEVO
Naslovnica misala
(foto: Albin Bezjak)

Praški misal, mašna knjiga z latinskimi liturgičnimi besedili in notnimi zapisi za enoglasno obredno petje, je bil natisnjen v tiskarski delavnici Melchiora Lottherja, enega najuspešnejših nemških tiskarjev, založnikov in knjigotržcev.

Melchior Lotther, tudi **Lotter**, starejši (Aue, 1470–1549, Leipzig) se je obrti izučil pri Konradu Kachenlofnu (1450–1529), enem od prvih nemških tiskarjev v Leipzigu. Po poroki s Kachenlofnovo hčerjo je prevzel tastovo podjetje in kmalu postal eden najpomembnejših tiskarjev v Leipzigu. Prvi znani tisk pod Lottherjevim imenom je izšel ok. leta 1491. Do leta 1500 je tiskal predvsem klasična latinska besedila za šolske potrebe, različne liturgične tekste ter poznosholastične teološke spise (inkunabule), po letu 1500 pa tudi zgodnja humanistična dela. Med pomembnejšimi naročniki njegovih storitev so bile univerza v Leipzigu ter škofije v Merseburgu, Magdeburgu, Meißnu, Brandenburgu, Havelbergu ter v Pragi, za katere je tiskal mašne knjige, brevirje in psalterje. Po letu 1517 je iz njegove tiskarne izšlo tudi več reformacijskih tiskov v nemškem jeziku, med njimi plakat z znamenitimi 95 tezami³⁰ nemškega teologa Martina Luthra (1483–1546), začetnika reformacije.³¹

Melchior Lotther
(avtor neznan,
vir: Wikipedia)

³⁰ Tisk Luthrovih tez je bil eden prvih množičnih natisov s pomočjo tiskarskega stroja.

³¹ Lulfing, 1987, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd119747162.html#ndbcontent>

Misal³² praške cerkve, ki ga hrani ptujška knjižnica, spada med zgodnje koralne tiske.³³ V njem je zapisan gregorijanski koral, to je enoglasno obredno petje zahodnokrščanske cerkve na latinska bogoslužna besedila. V notnih zapisih je uporabljena gotška notacija, značilna za nemške in slovanske dežele. Toni in skupine tonov so zapisani z rombi (t. i. punctumi) in s pokončnicami žebeljaste oblike (t. i. virge).

Misal vsebuje 332 listov, označenih z rimskimi številkami. Lista z oznako 180 in 181 manjkata – na njunem mestu je uvezanih sedem pergamentnih folijev z besedilom in brez notnih zapisov. Na listu s številko 331 je podatek, da je bilo delo dokončano novembra 1522, pod budnim očesom Melhiora Lottherja. Knjiga je okrašena s številnimi inicialkami in črno-belimi lesoreznimi marginalnimi grafikami, na katerih so različni religiozni prizori in podobe iz narave. Nekaj grafik je ročno koloriranih.

Glasbeni misal, ki je nekoč pripadal eni od cerkva praške škofije, je edini v celoti ohranjen misal iz 16. stoletja na Ptuj.³⁴ Kako je prišel na Ptuj in del katerega fonda je bil, preden je zašel v ptujsko Študijsko knjižnico, ni znano. Leta 1986 je bil restavriran in prevezan.

Notno črtovje ima le štiri vzporedne črte, toni so zapisani z gotško notacijo (foto: Albin Bezjak).

32 Misal je katoliška liturgična knjiga, v kateri so zbrani teksti, ki se uporabljajo pri mašni slovesnosti, skupaj z navodili, kako se opravljajo posamezni obredni deli. Mašna knjiga je postopno nastala iz več knjig med 8. in 12. stoletjem. Ker so bile knjige z mašnimi molitvami v začetku precej neenotne, je tridentinski koncil (1545–1563) sprejel odločitev o njihovem poenotenju. Tako je leta 1570 papež Pij V. izdal *Rimski misal* in ga razglasil za obvezujočega za vso Katoliško cerkev. *Rimski misal* je tako nadomestil različne, prej veljavne lokalne mašne knjige (*Splošni religijski leksikon*, 2007, str. 724).

33 Snoj, 2018, str. 440.

34 Koter, 2003, str. 111.

S. Adalbertus. S. Sigismundus. S. Vitus. S. Wenceslas.

Exorcismus salis et aque.
Benedictio salis et aque dñi.
diebus per circulum anni.

Dñi
 roñu
 nostz
 i noie
 dñi: q
 fecit
 celū
 et
 terrā.
 De^o i
 adiu
 toriu

meū incede. Dñe ad adiuuā
 dū in festina. **Oratio.** Gloria
 pñi et filio et spūi scō. Sicut
 erat i pñcipio et nūc et semp:
 et in sc̄la seclorū amē. Kyriel.
 chiel. kiriei. Pñ nñ. Ave ma
 ria. Credo in deū. **sine** Ore
Exorcismi subiūgar. mus.
Ego te creatura salis p
 deū uiuū **✠** p deū verū **✠**
 per deū sc̄m **✠** p eū q te p
 beliseū pberā in aquā mit
 ti iussit: vt sanaret sterilitas
 aq: vt efficiaris sal exorciza
 tus in salute credētū: vt sis
 oib⁹ te sumētib⁹ sal⁹ mētis et
 corporis: et effugiat atqz dis
 cedat ab eo loco q̄ aspersus
 fueris: ois fantasia et neq̄tia
 vel dñi diabolice fraudis
 oisqz spūs immūd⁹ adiurat⁹
 Per eū q̄ vētur⁹ est iudicare

Exorcismus salis et aque.

uiuos et mortuos et seculum
 pignē: amē. **Oramus.**
Ad mēā clemētiā tuā
 ops eterne de⁹ būlter im
 ploram⁹ ac petim⁹: vt hanc
 creaturā salis: quā ad vsū
 būani generis tribuisti: be
✠ nedicere et sc̄i **✠** ficare
 tua pietate digneris: vt fitoi
 bus sal⁹ mētis et corporis: et
 q̄cqd ex eo tactū vel aspersū
 fuerit: careat oi immūdia:
 oisqz impugnatōe spiritalis
 neq̄tie. Per cb̄m dñm no
 strū amē. **Exorcismus aque**

Ego te creatura
 aq̄ in noie **✠** dei pñs
 oipotētis: et in noie **✠** filij
 ei⁹ dñi nri iesu cb̄i: et in stru
 te spūs **✠** sc̄i: vt fias aq̄ exor
 cizata ad effugādā oēm po
 restatē inimicū: et ipm inimi
 cū eradicare et explātare va
 leas: cū angelis suis aposta
 ticis: p virtutem dñi nri iesu
 cb̄i: q̄ vētur⁹ ē iudicare vi
 uos et mortuos et sc̄m p ig
 nem. Amen. **Oratio.**

Deus q̄ ad salutē būani
 generis: maxima q̄qz sacra
 mēta: in aq̄z substātia cōdi
 disti: ad esto. pp̄in⁹ inuocatio
 nib⁹ nris: et clemēto huic m̄
 timodis purificatiōib⁹ p̄ce
 parato: strutem tue būdi **✠**
✠ 4

Missale secundum
 ritum sancte
 ecclesie Pragensis
 in Bohemia (Missal
 skladno z obredom
 svete praške
 cerkve na Češkem).
 Na hrbtni strani
 naslovnice so
 upodobljeni štirje
 češki zavetniki: sveti
 Adalbert, Sigismund,
 Vitus in Wenceslas
 (foto: Boris Farič).

COMENTARI DELLA MOSCOVIA

Et parimente della Russia, & delle altre cose belle & notabili, composti già latinamente per il signor Sigismondo libero Barone in herberstain. Neiperger & Guetnbag, tradotti nouamēte di latino in lingua nostra uuolgare Italiana.

SIMELMENTE VISI TRATTA DELLA RELIGIONE DEL li Moscouiti, et in che parte quella sia differēte dalla nra bēche si chiamino chřiani.

ITEM una discriptione particolare di tutto L'imperio Moscouitico, toccando ancora di alcuni luoghi uicini, come sono de Tartari, Lituuani, Poloni, & altri molti riti & ordini di que popoli.

In Venetia per Gioan Battista Pedrezzano,
Cum Priuilegio del Illustriss. Senato Venetiano. Per anni. x. M. D. L.

SIGISMUND HERBERSTEIN

Comentari della Moscovia

Venetia, 1550

Rariteta izdaja najpomembnejšega
dela habsburškega diplomata

SLIKA LEVO
Naslovnica
Moskovskih
zapiskov z grbom
rodbine Herberstein
(foto: arhiv KIPP)

Sigismund Herberstein, tudi Žiga Herberstein (Vipava, 1486–1566, Dunaj) je bil habsburški diplomat, kozmopolit, potopisec, zgodovinar in pisatelj. Njegovo najpomembnejše delo so *Moskovski zapiski*, s katerimi je zahodnemu znanstvenemu svetu predstavil Rusijo, dotlej Evropejcem dokaj neznano deželo. V ostalih spisih se je ukvarjal z genealogijo avstrijskih, poljskih in ruskih vladarjev, z zgodovino in genealogijo rodbine Herberstein ter popisom dogodkov in doživetij iz lastnega življenja. Obilica dokumentov, ki so vključeni v ta dela, ima še danes vrednost znanstvenih virov.

Žiga Herberstein je otroška leta preživel v Vipavi. V tamkajšnji župnijski šoli se je do svojega osmega leta starosti naučil slovenskega jezika, kar mu je kasneje odločilno pomagalo pri sporazumevanju na diplomatskih potovanjih po vzhodnoevropskih deželah. Šolanje je nadaljeval v mestni šoli na Dunaju (1497) in nato na dunajski univerzi, kjer je leta 1502 dosegel bakalavreat.³⁵ Po študiju, ki mu je dal široko humanistično izobrazbo, je najprej opravljal vojaško službo, kjer se je tako odlikoval, da ga je cesar Maksimilijan I. povišal v viteški stan in ga poklical v dvorni svet (1514). S tem se je začela njegova uspešna diplomatska kariera. Obvladal je več jezikov: nemščino, slovenščino, latinščino in italijanščino, pozneje se je naučil še francoščine, češčine, poljščine in ruščine. V letih 1515–1553 je po nalogu cesarjev Maksimilijana I., Karla V. in Ferdinanda I. opravil 69 diplomatskih potovanj (na Ogrsko, Češko, Dansko, v Poljsko, Švico, Litvo, Moskvo ...), večinoma povezanih s habsburško vzhodno politiko. Leta 1541 se je v vojaškem taboru v Pešti srečal tudi s turškim sultanom Sulejmanom II.

V Moskvo je potoval dvakrat, leta 1517 in 1526. V razmeroma kratkem času je zbral številne podatke o različnih sferah življenja v Moskovski veliki kneževini. V ta namen je preučeval kronike, letopise, pravne in zakonodajne listine, zbiral ustna pričevanja,

35 Nekdaj najnižja stopnja akademske izobrazbe.

SLIKA LEVO

Moskovski veliki knez Vasilij III. (vir: *Moskovski zapiski*, 1550, foto: arhiv KIPP)

SLIKA DESNO

Herberstein v oblačilih, ki jih je prejel v dar od kneza Vasilija III. (vir: *Gratae posteritati*, 1560, str. 26, foto: arhiv KIPP).

študiral dela tujih avtorjev ter dela ruskega slovstva. Svoja spoznanja o ruski državi je objavil v znamenitih *Moskovskih zapiskih* (*Rerum Moscoviticarum commentarii*). V delu, ki je prvič izšlo leta 1549 na Dunaju v latinščini, je Herberstein podal vseobsežen opis ruskega življenja. Opisal je zgodovino dežele, njene vladarje, državno in cerkveno ureditev, upravo, vojsko, gospodarstvo in družbo. Zbral je orografske, topografske, hidrografske in klimatske podatke o Moskovski kneževini, podatke o flori in favni, različnih dejavnostih prebivalstva, denarju, monetarnem prometu, mestih in njihovih medsebojnih razdaljah ter transportnih poteh. Govoril je tudi o izvoru ruskega naroda in obravnaval njegove stike in odnose z drugimi slovanskimi in neslovanskimi narodi. Posebno pozornost je posvetil osebnosti moskovskega velikega kneza Vasilija III. Ivanoviča (1479–1533), življenju na dvoru ter ruskim diplomatskim običajem. Knjigi je priložil tudi zemljevid Rusije³⁶ ter upodobitve kneza Vasilija III., ruske vojaške opreme in konjenikov ter rabe sani in art (smuči).

Moskovski zapiski, s katerimi si je Herberstein prislužil vzdevek »odkritelj Rusije«, so v 16. stoletju postali evropska enciklopedija Rusije. Svojega pomena niso izgubili niti stoletja kasneje. Zaradi opisa razširjenosti slovanskih jezikov in poudarjanja velikega pomena znanja slovenskega jezika za Herbersteinovo diplomatsko kariero imajo poseben pomen tudi za Slovence.

Slovito delo je še v času avtorjevega življenja doživelo več izdaj, med drugim štiri latinske (Dunaj 1549, Basel 1551 in 1556, Antwerpen 1557) in dve nemški (Dunaj 1557, Basel 1563). Ptujška knjižnica hrani zelo redko italijansko izdajo *Moskovskih zapiskov* (*Comentari della Moscovia*) iz leta 1550, ki jo je izdal založnik in knjigotržec Giovanni Battista Pedrezzano v Benetkah.³⁷ Nekoč je bila last družine Herberstein. Leta 1987 je bila restavrirana. V fondih knjižnice je tudi antverpenska latinska izdaja iz leta 1557. Tudi ta velja za redkost.³⁸ Pridobili smo jo leta 2001 z nakupom.

³⁶ Avtor zemljevida (lesorez) je italijanski kartograf, astronom in inženir Giacomo Gastaldi (1500–1566) (Golia, 151, str. 211).

³⁷ Hranili naj bi jo le še v Hamburgu in na Dunaju (Golia, 1951, str. 210) ter v Novi Gorici (Majnik, Emeršič, Kajzovar, 1988, str. 15).

³⁸ Do danes naj bi se ohranilo le nekaj primerkov te izdaje: razen na Ptuju še v državnih knjižnicah v Berlinu in Dresdnu ter v hrvaški nacionalni knjižnici (Golia, 1951, str. 214).

Gratae posteritati,
1560 (foto: Srdan
Mohorič)

Razen *Moskovskih zapiskov* ptujska knjižnica hrani še štiri druga, redka in dragocena dela slovitega diplomata, pomembna za preučevanje politične in diplomatske zgodovine 16. stoletja. Vsa so nekoč bila sestavni del knjižnice družine Herberstein na Ptuj.

- *Nahmen und Geschlechtsreihe der Herbersteinischen Familie* (Wien, 1557–1564). Delo vsebuje genealoške zapise o rodbini Herberstein in prepise listin, naslovljene na rodbino Herberstein iz let 1527–1564. Naslov je povzet po rokopisnem napisu na prvi strani knjige. Na hrbtu je napis *Herbersteinische Kronick*.
- *Mein Sigmundis Freyherrns zu Herberstain, etc. dienst und Raisen mit dem khurtzisten vergriffen* (1558) – Herbersteinov rokopis na pergamentu. Vsebuje kronološki pregled Žigovega diplomatskega udejstvovanja v letih 1506–1558. Dragocen rokopis je bil leta 1988 restavriran.
- *Acta* (Wien, 1558–1564). V knjigo so vezana samostojna krajša dela z datumi izida od 1558 do 1564. Pretežni del zavzemajo prepisi listin, inštrukcij in pisem, ki so jih avstrijski vladarji naslavljali na Žigo Herbersteina in njegove sorodnike. Knjiga vsebuje tudi kroniko Herbersteinovih diplomatskih misij v letih 1521–1553 in poseben tekst o grbih. Tiskano besedilo spremljajo Herbersteinove rokopisne novice.
- *Gratae posteritati* (*Ljubemu zanamstvu*, Viennae, 1560). Herbersteinovo avtobiografsko delo je eno od njegovih sedmih avtobiografij. V njem je avtor popisal svoje življenje, naloge in diplomatske misije, ki jih je opravil v službi habsburških vladarjev. Krasijo ga ročno kolorirane grafike s podobami vladarjev takratnega časa ter celopostavnimi portreti Žige Herbersteina. Delo, pomembno za politično in diplomatsko zgodovino 16. stoletja, je prvič izšlo leta 1558 v latinščini. Ptujška knjižnica hrani drugo latinsko izdajo. V primerjavi s prvo je ta bolj bogato ilustrišana. Ptujski izvod je eden od redkih ohranjenih koloriranih izvodov na svetu. V preteklosti je bil restavriran (1987). Leta 2014 je knjižnica izdala faksimile tega dela s spremnimi študijami in prevodom v slovenski jezik. Prvi prevod *Gratae posteritati* v slovenski jezik je hkrati tudi prvi prevod dela sploh.³⁹

39 Avtor prevoda je dr. Matej Hriberšek.

Cosmographen
 oder beschreibung aller Län-
 der / Herrschaffren / fürnemisten Stet-
 ten / geschichten / gebreuchen / handtierung /
 Beschrieben durch Sebastianum Münsterum /
 auch durch ihn selbst gebessert / an. Weltv. Na-
 türlichen Historien / sekunder aber bis an das
 M. D. LX XIII. jar / nach inhalt nechst
 folgendes blatts verzeichnung / gemeinet / darzu mit
 etlich netzwen Landtassen / auch ein vnnnd vierzig
 Stetten netzwen Contrafacturen / welche
 vber die alten auff dis mal her
 zukommen sind /
 besieret.

Mit Röm. Key. May. Gnad vnd Freyheit
 nicht nach zu Trucken.

Getruckt zu Basel.

SEBASTIAN MÜNSTER

Cosmographie

Bassel, 1574 in 1588

Vodilno renesančno delo s področja geografije in kartografije

SLIKA LEVO

Naslovnica izdaje iz leta 1574 (foto: Albin Bezjak)

Sebastian Münster
(avtor Christoph Amberger, ok. 1552,
vir: Wikipedia)

Sebastian Münster (Nieder-Ingelheim, 1488–1552, Basel) je bil nemški kozmograf, zgodovinar, kartograf, teolog, hebraist in filolog. Študij umetnosti in teologije je zaključil na univerzi v Heidelbergu (1507), v Tübingenu pa teološko-filozofske študije (1518). Leta 1524 je postal profesor hebraistike na univerzi v Heidelbergu, pet let kasneje je akademsko kariero nadaljeval na Visoki šoli v Baslu.⁴⁰ Objavil je številna dela s področja hebraistike, filologije in teologije, med drugim hebrejsko-latinsko-grški *Trojezični slovar* (*Dictionarium trilingue*, 1530) in *Staro zavezo* v hebrejskem jeziku z obširnimi latinskimi komentarji (*Biblia Hebraica*, 1534–1535).⁴¹

Ukvarjal se je tudi z geografijo, kartografijo, matematiko in astronomijo. Leta 1540 je izdal *Geographio universalis*, latinski prevod Ptolemajeve *Geographike*, dela, ki je imelo pomemben vpliv na razvoj evropske novoveške geografije.⁴² Vanjo je vključil cel niz novih dognanj ter 21 novih, lastnoročno izdelanih zemljevidov. Kot rezultat osemnajstletnega vztrajnega raziskovalnega dela je leta 1544 v Baslu izšla še *Cosmographia*, Münstrovo najpomembnejše delo, ki je postavilo temelje za nadaljnja raziskovanja in razvoj kartografske znanosti, avtorju pa zagotovilo trajno mesto v znanosti 16. stoletja. Podatke zanjo je Münster pridobil iz različnih antičnih in srednjeveških virov ter z lastnim raziskovanjem na številnih potovanjih po Nemčiji, Švici in Alzaciji. Z zemljevidi ter informacijami in dokumenti o novih spoznanjih in geografskih odkritjih so ga oskrbovali tudi številni evropski učenjaki in kartografi, kar daje delu še posebno vrednost.

40 Galič, Došen, 2017, str. 67–68.

41 *Biblia Hebraica* je Münstrovo najpomembnejše filološko-teološko delo.

42 Ptolemaj (ok. 100–ok. 170), grški astronom, matematik in geograf, je v delu *Geographika hyphegesis* ocenil velikost Zemlje, opisal njeno površje in določil zemljepisni položaj 360 krajev tedanjega sveta. Delo predstavlja zbirko vsega, kar je bilo v takratnem Rimskem imperiju znanega o svetovni geografiji. V 15. stoletju so začeli Ptolemajevo *Geographiko* z zemljevidi tiskati v litografijah. Prva takšna izdaja je izšla leta 1477 v Bologni (Ptolemaj, *Wikipedija*: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Ptolemaj>).

V svojevrstnem enciklopedičnem delu, ki zraven geografskih prinaša številne zgodovinske, etnografske in naravoslovne podatke, je Münster predstavil podobo vsega do takrat znanega sveta in pri tem upošteval najnovejša spoznanja različnih znanstvenih področij: geografije, geologije, zgodovine, antropologije, etnologije in naravoslovja. Številnim zemljevidom – med njimi sta tudi karti Afrike in Amerike z do takrat poznanimi in raziskanimi področji – je dodal vedute mest, portrete različnih vladarjev, genealogije vladarskih hiš, enciklopedične opise poklicev, oblačilne kulture, različnih navad in običajev, narave, rastlin, živali ... Posebne pozornosti so bile deležne nemško govoreče dežele.

Prva izdaja *Cosmographie* je obsegala 659 strani. Vsebovala je ok. 520 lesoreznic in 26 zemljevidov: zraven treh ptolemajskih in štirinajstih modernih, že v *Geographii* objavljenih kart, še devet povsem novih, prvič objavljenih zemljevidov. Poznejše izdaje je Münster razširil in dopolnil z novimi zemljevidi, v katere je vključil izsledke najnovejših geografskih odkritij. Leta 1550 je objavil novo latinsko in nemško izdajo, razširjeno z dodatnim šestim poglavjem in s kar 54-imi novimi geografskimi kartami, med katerimi so bili tudi zemljevidi Kranjske, Istre, Dalmacije in Slavonije. Izdaja iz 1550 obsega več kot 1.000 strani in velja za najpopolnejšo.⁴³

Monumentalno renesančno delo je še dobrih sto let po avtorjevi smrti ostalo vodilno evropsko delo na področju kartografije. Ena najbolj branih knjig takratnega časa, časa velikih geografskih odkritij in vzpona znanosti, je bila prevedena v številne jezike. Izšla je v skupno 49-ih izdajah, zadnjič leta 1628.

V ptujski knjižnici hranimo nemški izdaji iz leta 1574 in 1588 – obe sta bili tiskani v Baslu. Izdaja iz leta 1574 je bila v preteklosti deležna restavratorskih posegov (1987). Izdaja iz leta 1588 ima izvirno, dobro ohranjeno vezavo. V njej je lastniški vpis *Ernst Fürst, Apotheker in Graz*. Nekoč je bila del knjižnice Mestnega Ferkovega muzeja v Ptujju.

V *Cosmographii* je Münster predstavil podobo takratnega sveta. Na sliki: gledališče v Veroni, *Cosmographie*, 1588 (foto: Albin Bezjak)

43 Galič, Došen, 2017, str. 77.

ADAM LONICERUS

Kreuterbuch, künstliche Conterfeytunge der Bäume, Stauden, Hecken, Kreuter, Getreyde, Gewürtze

Franckfort, 1582

Ena najbolj razširjenih in priljubljenih knjig s področja zdravilstva in lekarništva od srede 16. do konca 18. stoletja

Adam Lonitzer
(avtor Jean-Jacques Boissard, Bibliotheca chalcographica, 1669, vir: Universität Mannheim)

Adam Lonicerus, tudi Lonitzer (Marburg, 1528–1586, Frankfurt am Main), nemški zdravnik, naravoslovec in botanik, je avtor ene od najbolj priljubljenih botaničnih knjig v času od sredine 16. do konca 18. stoletja.

Šolal se je na univerzah v Marburgu in Mainzu. Leta 1545 si je pridobil naziv magister svobodnih umetnosti (1545), nato je bil promoviran v doktorja medicine (1554). Nekaj časa je poučeval na gimnaziji v Frankfurtu in na univerzi v Marburgu, nato je prevzel prakso mestnega zdravnika v Frankfurtu ob Maini (1554) in se poročil z Magdaleno Egenolff, hčerjo znanega frankfurtskega tiskarja in založnika Christiana Egenolffa (1502–1555). Po tastovi smrti je prevzel vodenje tiskarne Egenolff.

Lonitzer je bil ploden pisec. Objavil je več spisov s področja matematike, medicine in zgodovine medicine, njegova prava strast pa je bila botanika. Njegovo najpomembnejše botanično delo *Naturalis historiae opus novum* je izšlo v letih 1551 in 1555 v domači tiskarni, in sicer v dveh zvezkih v latinskem jeziku.⁴⁴ Leta 1557 je pod naslovom *Kreuterbuch, künstliche Conterfeytunge der Bäume, Stauden, Hecken, Kreuter, Getreyde, Gewürtze* (*Knjiga o vzgoji dreves, grmovnic, zelišč, žit in začimbnic*) luč sveta ugledala še prva nemška izdaja tega dela in takoj vzbudila veliko zanimanja.⁴⁵ Lonitzer je v njej opisal številne rastlinske vrste ter možnosti njihove uporabe, zlasti z medicinsko-farmaceutskega vidika. Za vsako rastlino je navedel latinsko in nemško poimenovanje, za nekatere tudi grško, francosko, italijansko in špansko. Za avtohtone rastline je navedel tudi lokacije rastišč. V delu najdemo prvi opis škrlatnordeče glavnice (*Claviceps purpurea*),

⁴⁴ V latinščini je delo ponovno izšlo leta 1565 z nadnaslovom *Botanicon*.

⁴⁵ Mägdefrau, 1987, <https://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00016333/images/index.html?id=00016333&groesser=150&fip=193.174.98.30&no=&seite=162>

Herbarbuch Kunstliche Conterfeytunge

der Bäume/ Stauden/ Hecken/ Kreuter/ Getreyde/ Gewürke.
Mit eigentlicher Beschreibung derselben Namen / in sechserley Sprachen/
Nemlich/ Griechisch/ Latinsch/ Italianisch/ Fransösisch/ Teutsch vnd Hispanisch/ vnd dersel-
ben Gestalt/natürlicher Krafft vnd Wirkung. Sampt künstlichem vnd
artlichem Bericht des Distillierens.

Item von fürnehmsten Gethieren der Erden / Vögeln / vnd
Fischen. Desgleichen von Metallen/ Erze/ Edelgesteinen/ Gummi/
vnd gestandenen Säfften.

Jetzt auff's fleißigst zum Vchten mal von neuem erschen/ vnd durchauß an vilen
Orten gebessert / Auch weit ober vorige Edition gemehret / mit vollkommenen nützlichen
Registern alles Innhalts. Durch Adamum Lonicerum, der Arhney Doctorem,
vnd verordneten Physicum zu Franckfort
am Mayn.

*Cum Inuictissima Cesarea Maiestatis Gratia et Privilegio,
ad octennium.*

SLIKA DESNO

V knjigi so opisane številne rastlinske vrste (foto: Albin Bezjak).

SLIKA LEVO

Naslovni list Lonicerjeve botanične knjige, 1582 (foto: Albin Bezjak)

glive, ki zajeda rž ter druga žita in trave, pa tudi opise rastlin, ki so jih evropski raziskovalci prinesli iz novo odkritega sveta (koruze, buč, fižola ...). V uvodu so nasveti za pripravo vrtov in sajenje dreves ter opisi naprav in postopkov za destilacijo. Knjiga pa se ne osredotoča zgolj na rastlinstvo – prinaša tudi opise nekaterih živalskih vrst (insekti, mehkužci, vretenčarji) ter poglavja iz rudarstva, zlatarstva in gumarstva. Kot predloga za knjigo so avtorju služila dela njegovih predhodnikov, predvsem Euchariusa Rösslina mlajšega⁴⁶ (*Kreuterbuch*, 1533), Johannes de Cube⁴⁷ (*Garten der Gesundheit*, 1485; *Hortus sanitatis*, 1491) in Hieronyma Bocka⁴⁸ (*Das Kreuter Buch*, 1539). Besedilo dopolnjujejo številne lesorezne ilustracije, v glavnem povzete po delih E. Rösslina in H. Bocka.

Kreuterbuch Adama Lonitzerja je bil skoraj 250 let ena najbolj razširjenih in priljubljenih knjig s področja zdravilstva in lekarništva. Doživela je kar 24 izdaj. Do leta 1575 je avtor sam pripravil še pet izdaj, po njegovi smrti sta za več dopolnjenih in predelanih izdaj poskrbela Peter Ufenbach (1566–1635), zdravnik in profesor medicine na univerzi v Frankfurtu ob Maini, in Balthasar Erhart (1700–1756), zdravnik, lekarnar in botanik iz Memmingena na Bavarskem. Delo je zadnjič izšlo leta 1783 v Augsburgu.⁴⁹ Švedski botanik Carl Linne (1707–1778) je v avtorjevo čast poimenoval rastlinski rod *Lonicera* (kosteničevje).

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani štiri izdaje slovite botanične knjige (Frankfurt, 1582; s. l., 1620; Augsburg, 1653 in 1783). Izvod iz leta 1783 je knjižnica pridobila z nakupom (2001), ostali trije izvirajo iz knjižnice Ferkovega muzeja na Ptuj. Najstarejši izvod je oblečen v lesene, z usnjem prevlečene platnice z vtisnjenimi rastlinskimi vzorci. Krasijo ga ročno kolorirani lesorezi, kar je svojevrstna redkost, saj je bila izdelava barvnih ilustracij v takratnem času praviloma zelo draga. V knjigi sta lastniška vpisa: *Loci P. P. Capocinorum Ordningae* in *Johann Gasteiger*, kar priča o tem, da je bila nekoč v lasti kapucinskega samostana⁵⁰ oz. v lasti zasebnika.

46 Eucharius Rösslin ml. (ok. 1500–1547), mestni zdravnik v Frankfurtu (1529–1547). Po njegovi smrti ga je nasledil Adam Lonitzer.

47 Johann Wonnecke aus Kaub, tudi Johannes de Cuba (ok. 1430–1503/1504), nemški zdravnik in botanik, avtor prve obsežne farmakopeje v nemškem jeziku.

48 Hieronymus Bock (1489–1554), nemški botanik in zdravnik, eden od pionirjev sodobne botanike.

49 Mägdefrau, 1987, <https://daten.digitale-sammlungen.de/0001/bsb00016333/images/index.html?id=00016333&groesser=150&fip=193.174.98.30&no=&seite=162>

50 Verjetno gre za ptujski kapucinski samostan, saj je bilo med vojno v Mestnem Ferkovem muzeju skritih ok. 5.000 knjig kapucinske knjižnice. Po letu 1945 so bile knjige vrnjene nekdanjim lastnikom. Možno je, da je Lonicerjevo *Kreuterbuch* ostal v muzeju, leta 1948 pa skupaj z muzejsko knjižnico prispel v Študijsko knjižnico v Ptuj.

BIBLIA,

TV IE, VSE SVE

TV PISMV, STARIGA

inu Noviga Testamenta, Slo-
venski, tolmazhena, skusi

IVRIA DALMATINA.

Bibel/das ist/die gan

ze heilige Schrifte/Windisch.

Gedruckt in der Churfürstlichen

Sächsischen Stadt Wittenberg/
durch Hans Kraffts Erben.

ANNO M. D. LXXXIII.

Wittenberg.

Ysa 8.

Ad LEGEM magis & ad
TESTIMONIUM. Quod si
non dixerint iuxta verbum
hoc: non erit eis matutina
lux.

1584

JURIJ DALMATIN

Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta

Wittemberg, 1584

Prvi prevod celotnega Svetega pisma v slovenski jezik

Ptujska izvoda Biblije nista imela naslovnega lista. Izvodu, ki smo ga pridobili iz fondov Muzejskega društva, so bile kopije naslovnice in nekaj začetnih strani dodane v postopku restavracije (foto: Albin Bezjak).

Jurij Dalmatin (Krško, 1547–1589, Ljubljana), slovenski protestantski pisatelj, prevajalec in teolog, je avtor prvega celotnega prevoda Svetega pisma v slovenski jezik. Njegov prevod Biblije predstavlja vrh slovenske protestantske književnosti in ima neprecenljivo kulturnozgodovinsko vrednost. Z njim smo se Slovenci uvrstili med kulturno razvite evropske narode.

Dalmatin se je do osemnajstega leta starosti šolal v privatni latinski šoli v domačem Krškem, kjer se je pod vplivom Adama Bohoriča (1520–1598), protestantskega šolnika in prvega slovničarja slovenskega jezika,⁵¹ navdušil za protestantizem. Od leta 1565 se je šolal na Württemberškem, najprej na latinski šoli v Bebenhausnu, nato pa na univerzi v Tübingenu, kjer je študiral filozofijo in protestantsko teologijo. Leta 1569 je dosegel bakalavreat in še istega leta magistriral. V času študija ga je podpiral Primož Trubar in ga spodbujal k izpopolnjevanju znanja slovenščine in k prevajanju svetopisemskih besedil. Leta 1572 je nastopil službo pridigarja v Ljubljani. Bil je tudi nadzornik protestantske stanovske šole in član cerkvenega sveta, občasno je opravljal še službo pridigarja v Begunjah na Gorenjskem (1574–1585) in v Škocjanu (1585–1589).

Dalmatin si je za svoj življenjski cilj zastavil prevod celotnega Svetega pisma (Stare in Nove zaveze) v slovenski jezik in v to vložil vse svoje moči. Slovstveno in prevajalsko dejavnost je začel s cerkvenimi pesmimi, ki jih je objavil v Trubarjevih pesmaricah (1574, 1575) in v lastnih katekizmih (1579, 1580). Biblijo je začel prevajati že v času študija, še preden je postal magister. Delo je dokončal do leta 1578. Pri prevajanju se je skoraj v celoti naslonil na Lutrov prevod v nemški jezik,

⁵¹ Prva slovnica slovenskega jezika *Arcticae horulae succisvae de Latinocarniolana literatura (Proste zimske urice o latinskokranjski slovnici)* je izšla leta 1584 v Wittenbergu. Napisana je v latinskem jeziku. Gre za didaktično slovnico za praktično rabo, z malo teorije, namenjeno predvsem govorcem slovenščine z dobrim poznavanjem osnov latinske slovnice ter znanjem nemščine (Ahačič, *Slovenske slovnice in pravopisi*, <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>).

Izvod, ki so ga našli v zidanem skrivališču, ima lesene platnice, oblečene v krašeno usnje (foto: Boris Farič).

v pomoč mu je bil tudi Trubarjev prevod Nove zaveze.⁵² V letih 1575–1580 je pri ljubljanskem tiskarju Janžu Mandelcu⁵³ po delih objavljajl prevode svetopisemskih besedil (*Jesus Sirah*, 1575;⁵⁴ *Passion*, 1576; *Mozesove bukve*, 1578; *Biblie, tu ie vsiga Svetiga pisma prvi deil*, 1578; *Salomonove pripovedi*, 1580; *Perve bukve Mozesove*, 1580) in si za natis celotne Biblije pridobil finančno podporo deželnih stanov Kranjske, Koroške in Štajerske (1578) ter odobritev revizijske komisije, ki je ocenila teološko in jezikovno ustreznost prevoda (1581). Intenzivne priprave na natis pa so izzvale odločno katoliško protireakcijo. Nadvojvoda Karel II. Avstrijski, vladar Notranjeavstrijskih dežel in nasprotnik protestantizma, je tiskanje knjige prepovedal, Mandelca pa izgnal iz avstrijskih dednih dežel.⁵⁵

Ker tiskarne na Slovenskem ni bilo več, so se protestanti odpravili v Dresden in si pri knezu Avgustu Saškem pridobili tiskarsko dovoljenje. Za tisk so se dogovorili s knjigarjem in založnikom Samuelom Seelfischem iz Leipziga. Tiskanje Biblije, ki ga je nadziral Dalmatin, je bilo opravljeno v tiskarni dedičev Hansa Kraffta v Wittenbergu, v času od maja do novembra 1583. *Biblia, tu ie vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta* je izšla z letnico 1584 v 1.500 izvodih. Zaradi strahu pred zaplembo so knjige na slovensko ozemlje pripotovale skrite v sodih, opremljenih z lažno oznako vsebine. 870 izvodov je dobila Kranjska, 330 Štajerska in 300 Koroška. Stroške natisa so pokrili slovenski deželni stanovi in nekateri drugi podporniki.

52 Primož Trubar (1508–1586) je bil prvi, ki se je lotil prevoda Biblije v slovenski jezik. Leta 1557 je izdal *Ta prvi deil tiga Noviga testamenta*, leta 1582 pa mu je uspelo izdati *Ta celi Novi testament* – prevod celotne Nove zaveze. Njegovo delo je nadaljeval Jurij Dalmatin.

53 Mandelčeva tiskarna je bila prva tiskarna na slovenskih tleh. Delovala je v letih 1575–1581. Z njeno ukinitvijo je slovenska tiskarska dejavnost zamrla za sto let. Obnovila se je šele leta 1678, ko je v Ljubljani začela delovati tiskarna Janeza Krstnika Mayrja, na Bogenšperku pa Valvasorjeva bakroreznica in tiskarna.

54 *Jesus Sirah* je prvi znani tisk iz Mandelčeve tiskarne.

55 Čeprav Mandelc ni mogel natisniti Dalmatinove Biblije, je njegova tiskarna v šestih letih obstoja (1575–1581) izdelala eno petino vseh slovenskih tiskov 16. stoletja (Raisp, 2001, str. 26).

56 Bohoričica, pisava za zapisovanje slovenščine, je bila v rabi od srede 16. do srede 19. stoletja. Temelje ji je postavil že Primož Trubar, ime pa je dobila po Adamu Bohoriču, ki jo je teoretično utemeljil v slovnici *Arcticae horulae* (1584).

Biblija je pisana v bohoričici.⁵⁶ Opremljena je z več kot 200 lesoreznimi slikami različnih avtorjev (foto: Boris Farič).

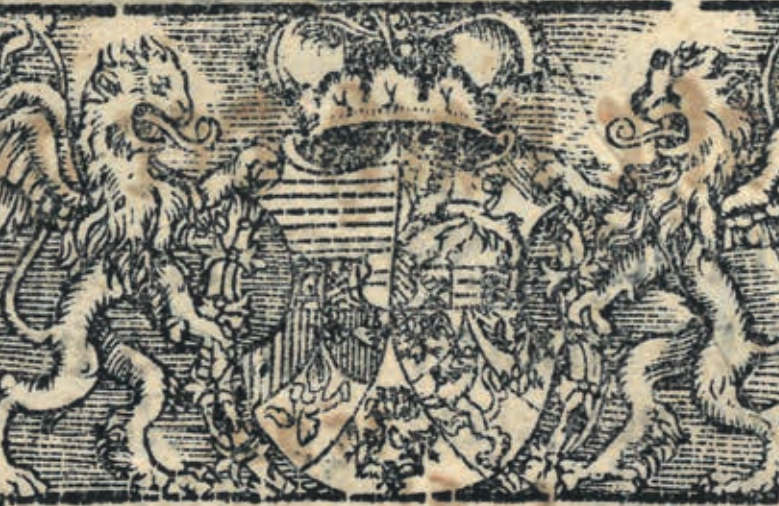
V nemškem posvetilu plemstvu, meščanom in vsem vernim kristjanom na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, v Slovenski marki, Istri in na Krasu je Dalmatin opisal prevajalsko delo in pomen, ki ga ima slovenski prevod, ter poudaril Trubarjeve zasluge za izoblikovanje slovenščine v knjižni jezik, v slovenskem predgovoru pa podal glavne nauke evangeličanske veroizpovedi. Da bi bila Biblija razumljiva čim širšemu krogu bralcev, je dodal še teološki in jezikovni register. Z enakim namenom je nekatere svetopisemske knjige opremil z uvodi in opombami ob robu besedila.

Za razliko od drugih slovenskih protestantskih tiskov, ki so pogosto ohranjeni le v zelo redkih primerkih, je Dalmatinova Biblija, po danes dostopnih podatkih, ohranjena v 78 izvodih, od teh jih je 36 na Slovenskem in 42 v tujini.⁵⁷ Razlogov za to je več. V času protireformacije, ko je bilo uničenih mnogo protestantskih knjig, je bila Dalmatinova Biblija pri tem večinoma izvzeta. Ljubljanski škof Tomaž Hren (1560–1630), ki se je dobro zavedal, da je knjiga uspešen pomočnik pri razširjanju verskih nauk in zapovedi, je leta 1602 pri papežu Klemnu VIII. izposloval posebno dovoljenje, da smejo slovenski prevod Svetega pisma pri bogoslužju uporabljati tudi katoliški duhovniki. Drugi razlog je, da se je v nekaterih vzhodnih in severnih obrobjih slovenskega ozemlja ohranilo luteranstvo in z njim tudi Dalmatinova Biblija. Precejšnje število izvodov je že od izida ostalo zunaj slovenskega etničnega ozemlja.

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani dva izvoda te dragocene knjige. Prvega je Muzejsko društvo v Ptujju kupilo leta 1937 od ormoškega učitelja in posestnika Roberta Košarja.⁵⁸ Po drugi svetovni vojni je knjiga postala del fondov novoustanovljene študijske knjižnice v Ptujju in bila leta 1986 restavrirana. Drugi izvod je leta 1991 knjižnici podaril ptujski rojak, diplomat in pisatelj dr. Mitja Vošnjak (1923–2003). Zelo dobro ohranjeno, v les in usnje vezano knjigo so našli v zidanem skrivališču pri rušenju neke stare hiše v Avstriji.

⁵⁷ Raisp, 2001, str. 46.

⁵⁸ Košar je knjigo nekaj let pred tem odkril na neki kmetiji v Runeču pri Ormožu (Ptuj erwirbt Dalmatin-Bibel. V: *Mariborer Zeitung*, 31. 12. 1937, str. 4).

Schreib Calender/
Auff das Jar
 nach des Herren Christi
 unsers Erlösers Geburt.

M. D. XCIX.
 Gestellt durch **M. Joannem**
 Keplerum / Lincii Lesamen
 Landtschafft des Herzogthübs
 Steyer Mathematicum.

Auff des Poli Borealis höhe.
 47 Grad.

Gedruckt zu Grätz in Steyr/
 durch Hanssen Schmitz.

JOHANNES KEPLER

Schreib Calender auff das Jar nach des Herren Christi unsers Erlösers Geburt MDXCIX

Grätz in Steyr, 1599

**Eden izmed redkih ohranjenih koledarjev
utemeljitelja moderne astronomije**

Johannes Kepler
(avtor neznan,
vir: Wikipedia)

Nemški astronom in matematik **Johannes Kepler** (Weil, 1571–1630, Regensburg), utemeljitelj moderne astronomije, spada med največje ume vseh časov.

Najprej se je šolal v evangeličanskih samostanskih šolah v Adelbergu in Maulbronn, nato je na univerzi v Tübingenu študiral teologijo, matematiko in astronomijo (1587–1591) in pod vplivom učitelja, astronoma in matematika Michaela Maestlina (1550–1631) preučeval Kopernikovo heliocentrično teorijo. Leta 1594 je prevzel službo učitelja matematike na protestantski deželni šoli v Gradcu. Ko je bil zaradi protestantizma prisiljen mesto zapustiti (1600), je odšel v Prago, kjer je sprva delal kot pomočnik danskega astronoma Tycha Braheja (1546–1601), po njegovi smrti pa prevzel službo dvornega matematika cesarja Rudolfa II. (1552–1612). S tem je dobil dostop do obsežnega in dragocenega gradiva Brahejevih raziskovanj sončnega sistema, ki so mu pomagala, da je oblikoval znamenite zakone nebesne mehanike. V letih 1612–1628 je bival v Linzu in delal kot deželni matematik in predavatelj na deželni šoli. Ko je bila njegova mati obtožena čarovništva, se je preselil v Würtemberg, da je lahko vodil njeno obrambo in jo rešil pred grmado. V letih 1628–1630 je delal kot matematik in astrolog vojvode Wallensteina v šlezijem Žagańu (Saganu) in se intenzivno ukvarjal z optiko.⁵⁹

59 Prvi je pravilno pojasnil fizikalne principe delovanja človeškega očesa ter teleskopa.

V letih 1609 in 1619 je izdal svoji glavni deli *Astronomia nova* (*Nova astronomija*, 1609) in *Harmonica mundi* (*Harmonija sveta*, 1619), v katerih je objavil zakone, s katerimi je pojasnil gibanje planetov okrog Sonca.⁶⁰ Njegova odkritja so potrdila pravilnost Kopernikove heliocentrične teorije in utemeljila moderno astronomijo. Tri leta pred smrtjo je objavil še *Tabulae Rudolphinae* (*Rudolfove preglednice*, 1627) z natančnimi podatki o legah planetov. Preučeval je tudi gravitacijo in razložil vpliv Lune na bivanico.

Ptujska knjižnica hrani dragocen *Schreib Calender*, ki ga je Kepler uredil v času svojega bivanja v Gradcu. Kot deželni matematik, astronom in astrolog⁶¹ je bil namreč odgovoren tudi za izdelavo letnega koledarja. Prvi koledar je izdelal za leto 1595. V njem je, razen praznikov, napovedal tudi vreme, letino in nesreče. Ker so se nekatere od njegovih napovedi uresničile, si je pridobil velik ugled. Do svojega odhoda iz Gradca je po naročilu uredil še pet koledarjev (1596–1600), od katerih naj bi bili ohranjeni le še redki.⁶²

Koledar za leto 1599 (*Schreib Calender auff das Jar nach des Herren Christi unsers Erlösers Geburt MDXCIX*), ki ga hrani ptujska knjižnica, je bil natisnjen v tiskarni Hansen-Schmidt v Gradcu. Dobro ohranjen izvod je vezan v usnje. Na sprednji platnici je vtisnjen grb dežele Štajerske, nad njim je napis *Dem Edlen und Gestrengen Herrn Bernhardin von Mindorf zu Hagenburgkh und Feistritz u. meinem gnedigen und gebietunden Herrn*, kar govori o tem, da je Kepler koledar sestavil po naročilu štajerskega plemiča Bernhardina von Mindorfa. Notranjost koledarja krasijo majhne lesorezne ilustracije s prizori iz Svetega pisma. Koledarskemu delu knjige sledi Keplerjeva razprava o sedmih planetih in njihovih aspektih s kratkim poročilom o sončnem mrku 7. marca 1598 (*Practica / Auff die Bedeutungen der sibem Planeten und Irer Aspecten, bestellt auff das Jahr nach Christi Geburt MDIC. Mit angehengtem kurzem Bericht vonn der verflrossenen Sonnen Finsternuß den 7 Martii des verschinen 1598 Jahrs*).

Na posameznih praznih straneh koledarja so rokopisne notice, verjetno delo nekdanjega lastnika. Žig, odtisnjen na sprednjem veznem listu, priča o tem, da je bil dragoceni tisk nekoč del knjižnice Muzejskega društva v Ptuj.

60 Keplerjevi zakoni: 1. Planeti se gibljejo okrog Sonca po elipsi, tako da je Sonce v enem izmed gorišč elipse. Planeti se po svoji tirnici ne gibljejo s konstantno hitrostjo. Čim bližje je planet na svoji tirnici Soncu, tem hitreje se giblje. 2. Zveznica med Soncem in planetom opiše v enakih časih enake ploščine. Čim bolj je planet oddaljen od Sonca, tem daljši je njegov obhodni čas. 3. Količnik kvadrata obhodnega časa in kuba velike polosi je za vse planete enak. Keplerjevi zakoni ne veljajo le za gibanje planetov okrog Sonca, ampak splošno za kroženje lažjega telesa okrog dosti masivnejšega telesa, npr. satelita okrog planeta (*Veliki splošni leksikon*, 4. zv. (1997), str. 1930).

61 Astrologi so stoletja dolgo zbirali podatke o gibanju planetov čez zodiak in s tem pripomogli k razvoju astronomije. Še v 16. stoletju so se z astrologijo ukvarjali mnogi astronomi, tudi T. Brahe in J. Kepler. Mnogi vladarji so imeli svoje astrologe, ki so s pomočjo horoskopa skušali napovedati pomembnejše dogodke v bodočnosti. Kepler, nasprotnik praznoverja in prepričanja, da planeti in zvezde vodijo usode ljudi, je horoskope izdeloval bolj iz praktičnih razlogov – zaradi plačila in preživetja – in bil pri tovrstnih napovedih zelo previden.

62 List, 1977, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz40565.html>

In dieser Figur siber
 man / in welchem Zeichen zu
 jedem Bild das Lassen zu
 meyden sey.

Man ein Bild zu kainer frist/
 Wann der Mond in dem Zeichen ist,
 s demselben Bild zu gehört/
 Dann das haben alle Urzt gwert.

PRACTICA
 Auff die bedeutun-
 gen der siben Planeten vnd Irer
 Aspecten.

Gestelt auff das Jahr nach
 Christi Geburt.

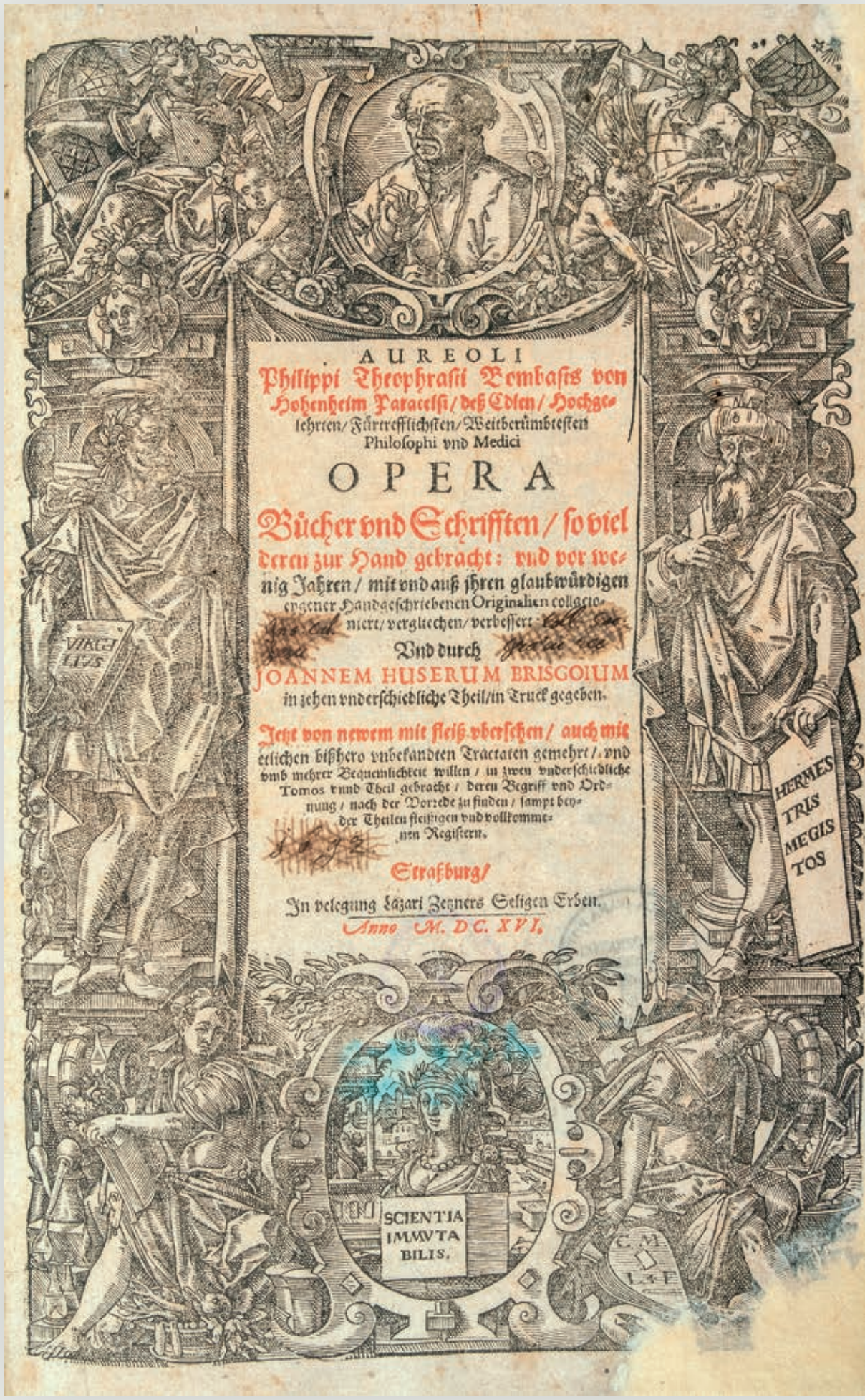
M. D. I. C.

Durch M. Johann Keplern / einer
 Erfamen Landschafft des Herzog-
 thumbs Steyer Mathematicum.

Mit angehengtem kurzem Be-
 richt / vonn der verstoffenen Sonnen
 Finsternuß / den 7 Martij des ver-
 schinen 1598. Jahrs.

Gedruckt zu Gräs in Steyer /
 durch Hansen Schmidt.

Koledarju je dodana
 razprava o sedmih
 planetih s poročilom
 o sončnem mrku
 7. marca 1598
 (foto: Albin Bezjak).

AUREOLI
 Philippi Theophrasti Bombasii von
 Hohenheim Paracelsi / des Edlen / Hochge-
 lehrten / Fürtrefflichsten / Weitberühmtesten
 Philosophi und Medici

OPERA

Bücher und Schriften / so viel
 deren zur Hand gebracht: und vor we-
 nig Jahren / mit und auß ihren glaubwürdigen
 eigener Hand geschriebenen Originalien collatio-
 niert / verglichen / verbessert

Und durch
 JOANNEM HUSERUM BRISGOIUM
 in zehn vnderschiedliche Theil/in Druck gegeben.

Jetzt von neuem mit fleiß vbersehen / auch mit
 etlichen bisshero vnbekandten Tractaten gemehrt / und
 vmb mehrer Bequemlichkeit willen / in zwen vnderschiedliche
 Tomos vnd Theil gebracht / deren Begriff vnd Ord-
 nung / nach der Vorrede zu finden / sampt bey-
 der Theilen fleißigen vnd vollkomme-
 nen Registern.

Strassburg/

In Belegung Lazari Beznars Selbigen Erben.
 Anno M. DC. XVI.

SCIENTIA
 IMMUTA-
 BILIS.

HERMES
 TRIS
 MEGIS
 TOS

VIRGA
 LVIS

CM
 LXX

PARACELSUS

Opera, Bücher und Schrifften

Straßburg, 1616

Zbrano delo enega od utemeljiteljev
moderne medicine in farmacije

SLIKA LEVO
Naslovnica
Huserjeve izdaje
Paracelsusovih del
(foto: Albin Bezjak)

Za naslovno stranjo
je upodobljen avtor
spisov (foto: Albin
Bezjak)

Phillipus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohenheim (Einsiedeln, 1493–1541, Salzburg), bolj znan pod imenom **Paracelsus**, je bil švicarski zdravnik, alkimist in filozof. Ena najbolj znanih osebnosti evropske renesanse sodi med začetnike moderne medicine in farmacije.

Mladost je preživel v Beljaku. Študiral je na Dunaju, v Bologni, Padovi in Ferrari in leta 1517 diplomiral iz medicine in kirurgije. Po končanem študiju je potoval po vsej Evropi, delal kot zdravnik in se spoznaval z različnimi oblikami naravnega zdravlilstva. Ko se je v letih 1523–1524 preko Hrvaške in Slovenije vračal v Beljak, se je ustavil v Idriji. Obiskal je rudnik živega srebra in opisal pojav merkuralizma pri idrijskih rudarjih.⁶³ Več mesecev je bival tudi na Ptuj, kjer naj bi pri zdravniku dr. Homeliusu pustil nekaj svojih rokopisov, med drugim razpravo *Paramirum* o bolezni in zdravem življenju. Leta 1526 se je za kratek čas nastanil v Salzburgu in tam opravljal zdravniško prakso, naslednje leto pa prevzel službo profesorja medicine na fakulteti v Baslu. Zaradi nasprotovanja galenski medicini,⁶⁴ ki je v srednjem veku dominirala v medicinski praksi, je kmalu prišel v spor s tedanjimi avtoritetami na področju medicine. Ko je javno zažgal Avicenov⁶⁵ *Canon medicinae*, takrat najbolj uveljavljen učbenik s področja medicine, je moral Basel zapustiti. Zaradi svojih, za takratni čas zelo revolucionarnih nazorov, se je tudi pozneje moral večkrat seliti. Deloval je v Nürnbergu, Neuburgu ob Donavi, Beljaku (1534–1535), Bratislavi (1537), na Dunaju (1538) in nazadnje v Celovcu (1539) in Salzburgu (1540–1541).

63 Zastrupitev z živim srebrom, ki jo povzroča vnos živega srebra ali njegovih spojin v organizem. Posledice zastrupitve so poškodbe ledvic, pljuč, prebavil in osrednjega živčevja.

64 Klavdij Galen (129–ok. 200) je bil rimski zdravnik in filozof. Na področju medicine je vplival na razvoj anatomije, fiziologije, patologije in farmakologije. Napisal je več kot 100 medicinskih del, ki so bila še v srednjem veku in renesansi temelj medicinske znanosti. Zagovarjal je Hipokratovo stališče, da je človekovo zdravje odvisno od ravnotežja med štirimi telesnimi sokovi: krvjo, sluzjo, urinom in žolčem.

65 Avicena (ok. 980–1037) je bil perzijski zdravnik in polihistor. Njegov *Kanon medicine* so uporabljali na številnih srednjeveških univerzah. V rabi je ostal do leta 1650.

Paracelsus je bil odločen nasprotnik sholastične medicinske prakse. Ovrigel je Avicenove in Galenove teorije o boleznih kot rezultatu porušenega ravnotežja med različnimi telesnimi sokovi. Za nastanek bolezni je iskal biološko razlago in pri zdravljenju prvi uporabljal fizikalna in kemijska spoznanja. Prepričan je bil, da je bolezni mogoče zdraviti s kemičnimi snovmi. Sestavil je različna mineralna zdravila (spojine z žveplom, svincem, antimonom in živim srebrom) ter v skladu s svojim prepričanjem, da le odmerek ločuje strup od zdravila, uvedel previdno in natančno odmerjanje zdravil. V lekarniški laboratorij je uvedel destilacijo in druge postopke za izdelovanje kemičnih preparatov. Cenil je tudi naravno zdravilstvo oz. uporabo zdravnih rastlin pri zdravljenju bolezni. Pravilno je definiral mnogo bolezni, med njimi golšavost, silikozo in sifilis ter razne nevroze in psihoze in bil prvi, ki je pisal o poklicnih boleznih.

Spisal je številna dela s področja medicine, farmacije, filozofije narave, astrologije in teologije. Za časa življenja jih je uspel objaviti le nekaj (*Die Grosse Wundarzney – Velika kirurgija*, 1536). Večina jih je bila natisnjenih šele po njegovi smrti, ko so nova spoznanja nezadržno izpodrinjala stare poglede na svet. Zasluge za to, da je danes ohranjen večji del Paracelsusovih spisov, ima Johannes Huser (1545–ok. 1601), zdravnik iz mesta Glogau v Šleziji. Zbral je rokopise, ki so jih hranili Paracelsusovi privrženci v Nemčiji, Švici in v Franciji, ter v letih 1589–1591 v Baslu izdal Paracelsusova zbrana dela s področja medicine in filozofije narave z naslovom *Aureoli Philippi Theophrasti Bombasti von Hohenheim Paracelsi ... Opera, Bücher und Schrifften*.⁶⁶ Druga in tretja izdaja sta izšli v Frankfurtu (1603) in Strasbourgu (1603, 1616) po Huserjevi smrti.

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani prvega od dveh delov Huserjeve druge strasburške izdaje Paracelsusove *Opere* (1616). Knjiga obsega 1.192 strani. Razen razprave *Paramirum I in II* vsebuje tudi nekatere druge spise: *De genere hominis* (o človeški vrsti), *Zwei Bücher von den Pestilenz* (o kugi), *De anatomia oculi* (o anatomiji očesa), *Von den Bergsucht und andern Bergkrankheiten* (o boleznih rudarjev) itd. Knjiga vsebuje tudi seznam lastnikov originalnih Paracelsusovih rokopisov. Na strani 24 je navedeno, da rokopis razprave *Paramirum I* hrani Johann Homelius II., zdravnik iz mesta Ptuj na Štajerskem.⁶⁷

Na sprednji platnici je rokopisni vpis nekdanjega lastnika, podpisanega z »*Math.*«, ki sporoča, da je knjigo kupil leta 1834 pri nekem knjigarnarju v Gradcu. Izvod je kasneje prešel v fonde knjižnice Franca Ferka v Gomilci, nato v Mestni Ferkov muzej v Ptuj, leta 1948 pa v ptujsko Študijsko knjižnico. Leta 2018 je bil restavriran.

⁶⁶ Johann Huser, *Wikipedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Huser

⁶⁷ Precej Paracelsusovih rokopisov je Huserju izročil šlezjski zdravnik Johannes Scultetus Montanus (1531–1604). Rokopisno gradivo so mu razen Johanna Homeliusa iz Ptuja priskrbeli še Hans Kilian iz knjižnice palatinskega grofa Philippa Ludwiga v Neuburgu ob Donavi, Helisäus Röslein (1545–1616) – zdravnik, astrolog in geograf iz mesta Hagenau, Bartholomäus Scultetus (1540–1614) – sodnik iz Görlitza, alkimist Johann Hiller iz Ansbacha idr. Rokopisi so se kasneje izgubili (Johann Huser, *Wikipedia*: https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Huser).

JANEZ VAJKARD VALVASOR

Die Ehre deß Hertzogthums Crain

Laybach, 1689

**Prvi sistematični prikaz slovenske zgodovine,
ozemlja in načina življenja**

Janez Vajkard
Valvasor (vir: NUK;
Zbirka upodobitev
znanih Slovencev)

Janez Vajkard Valvasor, tudi Johann Weichard Valvasor (Ljubljana, 1641–1693, Krško) je bil kranjski plemič, polihistor, zgodovinar, etnograf, topograf, kartograf, naravoslovec in založnik. Njegov življenjski opus se uvršča med najpomembnejše stvaritve na Slovenskem. Zaradi prispevka k slovenski znanosti in kulturi je ena ključnih osebnosti slovenske zgodovine.

Šolal se je na jezuitski gimnaziji v Ljubljani. V letih 1658–1671 je svoje znanje izpopolnjeval na potovanjih po tujini (Nemčija, Francija, Švica, Španija, Danska, Severna Afrika). Potovanja so iz njega naredila kozmopolita in mu omogočila tudi vojaško kariero (bil je prostovoljec v avstrijsko-turški vojni 1663–1664 v Slavoniji in v švicarskem pehotnem polku francoskega kralja).

Leta 1671 se je vrnil domov, kupil grad Bogenšperk pri Litiji (1672) in se posvetil študiju in raziskovanju domovine. Na gradu si je ustvaril bogato znanstveno knjižnico, dragoceno grafično zbirko ter zbirko matematičnih in astronomskih instrumentov, novcev, umetnin, starin, rokopisov in plemiških grbov. Leta 1678 je tu ustanovil še grafični zavod (bakroreznico in tiskarno za bakroreze), prvo tovrstno ustanovo na Slovenskem. V enajstih letih obstoja tiskarne je napisal in izdal več topografskih, zgodovinskih, etnografskih in umetnostnih del, med drugimi *Topografijo vojvodine Kranjske* (*Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679), *Topografijo Vojvodine Koroške* (*Topographia Archiducatus Carinthiae modernae*, 1681, 1688) in *Slavo vojvodine Kranjske* (*Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, 1689). H knjižnim izdajam je izdelal in priložil več zemljevidov, med njimi karte Kranjske, Koroške in Hrvatske.⁶⁸ Ustvaril je tudi dragocen rokopisni heraldični kodeks *Opus insignium armorumque (Velika grbovna knjiga)* z 2.041 kranjskimi, koroškimi, štajerskimi, nemškimi in drugimi grbi.⁶⁹

⁶⁸ Meritve zanje je opravil Valvasor in jih sam tudi izrisal. Njegovi zemljevidi tehnično niso zaostajali za izdelki vodilnih kartografov tedanje dobe. Še nekaj desetletij so rabili kot predloge pri izdajah atlasov znamenitih kartografov, npr. Johanna Baptista Homanna in Johanna Christopa Weigla iz Nürnberga.

⁶⁹ Reisp, 2013, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi759993/>

Die
V B A V
Des
Herzogthums Crain:

Das ist/

Wahre / gründliche / und recht eigentliche Belegen-
und Beschaffenheit dieses / in manchen alten und neuen Geschicht-
Büchern zwar rühmlich berührten / doch bishero nie annoch
recht beschriebenen

Römisch-Kayserslichen herzlischen Erblandes;

Anjeto/

Vermittelt einer vollkommnen und ausführlichen Erzählung
aller seiner Landschaften / Böden / Felder / Wälder / Berge / fließens-
den und stehenden Wassern / unterirdischer Berg-Seen / bevorab des Welt-berühm-
ten Cirkniger Wunder-Sees / auch verwunderlicher Grotten / und viel anderer ungemeyner Na-
tur-Wunder / imgleichen der Gewächse / Mineralien / Bergwercke / Edelgesteine / alter Münz-
Stücken / Thiere / Vögel / Fische 2c. überdas auch der Gebiete / Herrschaften / Schlösser / Städte /
Märkten / Steng-Häuser und Festungen / und deren so wol vormaligen / als heutigens Besizers /
oder Vorseher / Gebietet / Einwohner / Sprachen / Sitten / Trachten / Gewerben / Handhierung-
gen / Religion / Heiligen / Patriarchen / Bischöffen / Orden / Pfarren / Kirchen / Klöster 2c.
Regiments / Würden / Aemter / Gerichten / Ständen / und Familien; wie auch der
Lands-Fürsten / Jahr-Geschichte / alter und neuer Denck-
würdigkeiten:

Durch selbst-eigene / ganz genaue / Erkündigung / Untersuchung /
Erfahrung /

und

Historisch-Topographische Beschreibung/

In Funffzeben / wiewol in vier Haupt-Theile unterschiede-
nen / Büchern / wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupfers-
Figuren / ausgebreitet /

von

Johann Reichard Walvasor / Freyherrn /

Einer hochlöblichen

Landschafft in Crain Hauptmann im Untern Viertel / und
der Königlich-Englischen Societät in England
Mitgliede;

Aber

In reines Teutsch gebracht / auch / auf Begehren / mit manchen beyfügigen
Erklärungen / Anmerk- und Erzählungen / erweitert

durch

Erasmum Francisci /

Des Hochgräfl. Hauses Hohenloh und Gleichen Rath.

Laybach /

ANNO M DC LXXXIX.

Zu finden bey Wolfgang Moriz Endter / Buchhändlern in Nürnberg.

Cum Privilegio Sacrae Cesareae Majestatis.

Avtor je v *Slavi* opisal številne gradove na Kranjskem, med njimi tudi Bogenšperk, kjer je nastala večina grafik za njegovo delo (*Slava vojvodine Kranjske*, knj. 11, foto: arhiv KIPP).

Valvasor se je ukvarjal tudi s tehničnimi načrti in izumi. Napravil je načrt za predor pod Ljubeljem na kranjsko-koroški meji, izumil poseben način ulivanja kovinskih kipov s tankimi stenami in intenzivno raziskoval Cerkniško jezero. Znanstvena razprava o Cerkniškem jezeru mu je prinesla članstvo v Kraljevi družbi v Londonu (1687).

Slava vojvodine Kranjske (1689) je Valvasorjevo največje in najpomembnejše delo. V prvem sistematičnem prikazu slovenske zgodovine, ozemlja in načina življenja je zajeto vse dotedanje vedenje o naši deželi in njenem prebivalstvu. Valvasor je Kranjsko predstavil s pomočjo zgodovine, geografije, topografije, medicine, etnologije, biologije, geologije in drugih ved.

Delo, pisano v nemščini, je bilo natisnjeno v tiskarni Wolfganga Moritza Endterja v Nürnbergu.⁷⁰ Razdeljeno je na 15 knjig, ki so vezane v 4 dele oz. zvezke. Skupaj obsegajo 3.532 strani in imajo še 24 prilog. Med besedilom je 528 bakroreznih ilustracij.⁷¹ Pri *Slavi* je kot lektor, urednik in pisec sodeloval Erazem Francisci (1627–1694), nemški pravnik in polihistor, v tistem času eden najbolj priljubljenih nemških pisateljev. Ker se Valvasor ni čutil dovolj poučenega o starejši zgodovini slovenskega ozemlja, je to delo prepustil Francisciju. Ta je avtor prve in pete ter deloma desete in trinajste knjige.⁷² Medtem ko je večina Franciscijevih prispevkov danes zastarelih, so Valvasorjevi zgodovinski prispevki izredno dragoceni. Posebno vrednost jim daje dejstvo, da je podatke črpal iz primarnih arhivskih virov in lastnih terenskih raziskav. Z opisom Kranjske kot osrednje slovenske pokrajine, ki je takrat obsegala

⁷⁰ Izšlo je v 800 izvodih.

⁷¹ Valvasorjeva glavna sodelavca pri ilustrativnem delu sta bila risar Janez Koch (1650–1715) in bakrorezec Andrej Trost (1643–1708).

⁷² Prva knjiga razpravlja o imenih narodov, ki so v najstarejših časih prebivali na Kranjskem, in o imenu dežele Kranjske. Peta govori o zgodovini narodov, ki so vladali na Kranjskem do prihoda Frankov, deseta o zgodovini vojvod in deželnih knezov (Francisci jo je napisal po literaturi in izpiskih, ki jih je dobil od Valvasorja), trinajsta pa obravnava najstarejšo zgodovino slovenskega ozemlja.

Tovorniki v kraški burji (*Slava vojvodine Kranjske*, knj. 2, foto: arhiv KIPP)

še del Istre in Primorja, z opisom hrvaških, slavonskih in primorskih krajev ob turški meji in tudi z opisom Koroške je Valvasor podal vsestransko podobo precejšnjega dela današnje Slovenije in njene soseščine v 17. stoletju.⁷³ Predstavil je naravne in kulturne znamenitosti dežele, njeno zgodovino, ustavno in upravno ureditev, plemstvo in njihove grbe, vero in verske običaje, župnije, škofije, patriarhe in škofe. Slikovito je opisal gradove, samostane, mesta, trge in vasi, jezik, noše ter šege in navade prebivalcev. Predstavil je tudi gospodarstvo ter materialno, socialno in duhovno kulturo dežele. Zelo pomembni so njegovi geografski in topografski opisi in naravoslovne raziskave ter zbrano etnografsko gradivo, v katerem je ohranjena podoba ljudske kulture in vsakdanjega življenja takratnega človeka.

Enciklopedično delo je še danes eno najpomembnejših znanstvenih del o Sloveniji in neprecenljiv kulturnozgodovinski spomenik. V depojih ptujske knjižnice hranimo dobro ohranjen izvod slovitega dela. Iz žiga je razvidno, da so bili trije od štirih zvezkov nekoč del dornavske grajske knjižnice. V naši zbirki je tudi nepopoln izvod prvega ponatisa Valvasorjeve *Slave*, ki ga je v letih 1877–1879 založil Janez Krajec, založnik in tiskar iz Novega mesta, in zanj na svetovni razstavi v Parizu (1878) prejel častno diplomo. Nekoč je bil last ptujskega usnjarja Paula Piricha.⁷⁴

⁷³ Reisp, 2001, str. 82–83.

⁷⁴ Knjižnica je leta 2009 pridobila tudi faksimile Valvasorjeve grafične zbirke *Iconotheca Valvasoriana*. Zbirka vsebuje 7.752 grafičnih listov in risb različnih nemških, nizozemskih, francoskih, flamskih, italijanskih in domačih mojstrov 16. in 17. stoletja (med njimi tudi Albrehta Dürerja). Nastajala je v letih od 1659 do 1672, ko je Valvasor veliko potoval po Evropi. Del zbirke je pridobil doma od slikarja Jurija Bobiča, nekateri listi so tudi bogenšperške provenience. Izvirnik se danes nahaja v Biblioteci Metropolitani v Zagrebu. V letih 2004–2008 je Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti (SAZU) izdala faksimile tega kulturnega spomenika. Enega od 100 oštevilčenih izvodov je od Ministrstva za kulturo v dar dobila tudi Knjižnica Ivana Potrča Ptuj.

SUSANNA MARIA ENDTER

Vollständiges Nürnbergisches Kochbuch

Nürnberg, 1691

Najstarejša znana tiskana kuharska knjiga na Ptuj

Susanna Maria Endter (avtor litografije Maximilian Franck, 1818, vir: Wikipedia)

Susanna Maria Endter, roj. Sandrart (Nürnberg, 1658–1716, Nürnberg), nemška umetnica in graverka, je bila potomka znane nürnberške umetniške družine Sandrart. Njen stari stric Joachim von Sandrart (1606–1688) je bil uspešen baročni slikar in umetnostni zgodovinar, oče Jakob von Sandrart (1630–1708) pa bakrorezec, založnik in ustanovitelj prve nemške umetniške akademije Nürnbergische Maler-Academie.⁷⁵

Susanna Maria von Sandrart je bila, tako kot večina žensk takratnega časa, vzgojena in usposobljena predvsem za opravljanje gospodinjskega dela. Čeprav je že zelo mlada kazala zanimanje za likovno umetnost, ji je bil kot ženski dostop do izobraževanja onemogočen, zaprta so ji ostala tudi vrata očetove umetniške akademije. V tehniki risanja, jedkanja in graviranja se je kot samouk izpopolnila v očetovi delavnici in se razvila v nadarjeno umetnico in graverko, ki je za potrebe očetovega podjetja izdelala številne risbe in bakroreze. Ko se je leta 1683 poročila z Johannom Paulom Auerjem (ok. 1636–1687), slikarjem in sodelavcem nürnberške umetniške akademije, se je njena kariera za nekaj let prekinila. Po smrti moža in obeh v zakonu rojenih otrok se je spet posvetila umetnosti in za potrebe očetovega podjetja izdelala več serij odličnih jedkanic. Osem let se je preživljala izključno s svojim delom, leta 1695 pa je po nasvetu staršev privolila v poroko z nürnberškim založnikom in knjigotržcem Wolfgangom Moritzem Endterjem (1653–1723).⁷⁶ Ker je Endter v zakon pripeljal šest nepreskrbljenih hčera, za umetniško dejavnost skorajda ni več našla časa. Pred smrtjo je izdelala le še nekaj jedkanic. Med letoma 1713 in 1716 je svoje risbe, grafike in knjižne ilustracije zbrala v albumu, ki ga je zapustila svojemu soprogu. Danes ga hrani Germanski narodni muzej v Nürnbergu.⁷⁷

⁷⁵ Ustanovljena je bila leta 1662 v Nürnbergu.

⁷⁶ W. M. Endter je založil dve pomembni knjigi Janeza Vajkarda Valvasorja: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa* (1688) in *Die Ehre dess Hertzogthums Crain* (1689).

⁷⁷ Curtis, 2017, <https://museenblog-nuernberg.de/2017/03/27/susanna-maria-von-sandrart/>; Susanna Maria von Sandrart, *Wikipedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Susanna_Maria_von_Sandrart

Vortreffliches Koch-Buch.

Izvrstna kuharica, ki je mnogo let služila boginjam Ceres, Diani in Pomoni (foto: Albin Bezjak).

SLIKA LEVO

Knjigo je krasil bakrorez s podobo antičnih bogov, ki kuharici prinašajo sestavine za kuho: Pan drva za ogenj, Ceres žito, Pomona in Bakh sadje in vino, Neptun in Diana pa ribe in meso. V ptujskemu izvodu bakroreza ni – verjetno je bil izrezan (vir: *Der wohlerfahrne Speisemeister, ein Kochbuchblog*).

Leta 1691 je Endterjeva pri družinski založbi izdala znamenito kuharsko knjigo *Vollständiges Nürnbergisches Kochbuch* (*Popolna nürnberška kuharica*). Recepte zanjo naj bi zbirala in kupovala že Endterjeva prva žena ter zanje porabila znatna finančna sredstva. Knjiga je bila novost, saj ni bila namenjena izučnim in izkušenim kuharjem, ampak predvsem meščanskim gospodinjam. Vsebuje kar 1.710 receptov, med drugim 117 receptov za pripravo juh, 101 za pripravo predjedi, 209 za jedi iz rib, rakov in školjk, 54 za paštete, 53 receptov za pripravo pečenega in 140 za pripravo kuhanega mesa, 65 receptov za omake, 49 za solate, 63 receptov za torte in 145 za druge sladice, 198 receptov za konzerviranje živil idr. V knjigi so tudi trije recepti za jedi iz krompirja, ki se je kot novost šele uveljavljal v evropski prehrani. Priloženi so sezname sezonske tržne ponudbe rib, divjačine, perutnine, sadja in zelišč, predlogi menijev za praznično in vsakodnevno kuho, navodila za pravilno serviranje hrane ipd. Knjiga premore še register vseh v knjigi predstavljenih jedi, specialni register postnih in dietnih jedi ter bakrorezno ilustracijo z navodili za razrez volov in goveda.⁷⁸

Zajetna baročna kuharica je doživela več izdaj (1702, 1712). Izdaji iz leta 1712 so bili dodani še recepti iz takrat modne in priljubljene francoske kuhinje (*Le cuisinier royal et bourgeois*⁷⁹). Skrajšana različica kuharice Susanne M. Endter je bila leta 1715 vključena v četrto izdajo enciklopedičnega dela Wolfa Helmharda von Hohberga *Georgica curisa aucta* – kuharski recepti so bili namreč pomemben del gospodarskih priročnikov, namenjenih učinkovitemu vodenju zemljiških posesti in domačega gospodinjstva.

Ptujska knjižnica hrani prvo izdajo nürnberške kuharice. Izvod velja za najstarejšo ohranjeno tiskano kuharsko knjigo na Ptuju. Izvira iz nekdanje knjižnice Mestnega Ferkovega muzeja na Ptuju, rokopisna lastniška vpisa *Anton Gruber, Josef Rücker 1884* pa pričata o tem, da je bila nekoč del privatnih knjižnic. Svojevrsten kulturni spomenik nudi vpogled v prehranjevalne navade in jedilno kulturo evropskega prostora na prehodu iz 17. v 18. stoletje.

⁷⁸ Dürschmidt, 2002, str. 10.

⁷⁹ Avtor navedene francoske kuharske knjige je François Massialot (Limoges 1660–1733, Paris), ki je kahal za višje plemstvo, med drugim za vojvodo Filipa I. Orleanskega, brata Ludvika XIV. Njegova kuharica *Le cuisinier royal et bourgeois* (1691) je bila večkrat ponatisnjena. Do srede 18. stoletja so jo uporabljali profesionalni kuharji.

GEORGICA CURIOSA AUCTA,

Das ist:
Umständlicher Bericht und klarer Unterricht
Von dem

Nedelichen Land- und Geld- Leben/

Auf alle in Teutschland übliche Land- und Haus- Wirthschafften
gerichtet/ hin und wieder mit vielen untermengten raren Erfindungen und
Experimenten versehen / einer merklichen Anzahl schöner Kupffer gezieret /
und in Zweyen absonderlichen Theilen/deren jeder in Sechs Büchern bestehet/
vorgestellet ;

Also und dergestalt / daß in dem

Ersten Theil

Der Land-Güter Zugehörungen und Beobachtungen/ wie sich Christliche Haus-
Väter und Haus-Mütter in ihrem ganzen Veruff/ so wol inner- als außershalb des Hauses/ in
allen Begebenheiten und fürfallenden Veränderungen/ als auch durch das ganze Jahr/ mit allen Arbeiten
und Anstellungen/ im Haus und Felde/ und gegen Jederman zu verhalten / auch wie die Weinberae / Obst- Kuehen-
Arzneey- und Blumen-Gärten auf das beste einzurichten / zu warten und zu genießten/
enhalten. Im

Andern Theil/

Wie der ganze Feldbau auf das leichteste/ beste und nützlichste anzuordnen / so wol
in den Gestüthernen / die Pferd-zucht und Abrihtung / als auch in den Mauerthöfen alles Vieh/
groß und klein/ zu bestellen/ aufzubringen/ zu pfliegen/ zu genießten/ und der Wiesenwachs / auch die Bienen und
Seidenwürme/ mit gutem Vortheil zu versorgen / allerley Wasser Lust mit Bronnen/ Cisternen/ Canalen/ Wasser- Künsten / auch
aus Flüssen/ Seen/ Teichen/ Weibern/ Bächen und Fischeereyen zu schöpfen/ die Gehülze zu pflancken/ zu haben/ zu ver-
bessern ; auch allerhand Weidwerck/ mit großem und kleinem Wildpret/ Wald- und Feld- Geflügel zu treiben/
abgehandelt wird ;

Deme noch jedem Theil ein vollkommenes Register beygefügt/ auch sonst an unzehlichen Orten
vermehret und verbessert worden /

Durch ein Mitglied der Hochlöbl. Fruchtbringenden Gesellschaft
ans Licht gegeben.

Nürnberg / In Verlegung Martin Endters.
Im Jahr Christi / 1695.

WOLF HELMHARDT VON HOHBERG

Georgica curiosa aucta

Nürnberg, 1695

Enciklopedično delo s področja kmetijstva in kmetijske tehnologije

Wolf Helmhard von Hohberg (avtor Philip Kilian, vir: Wikipedia)

SLIKA LEVO
Naslovnica
Hohbergovga
priročnika za
vodenje zemljiške
posesti (foto: Albin
Bezjak)

Wolf Helmhardt von Hohberg, tudi Wolfgang Helmhard Freiherr von Hohberg (Lengenfeld pri Kremsu, 1612–1688, Regensburg), avstrijski protestantski plemič in pisatelj, je avtor enciklopedično zasnovanega dela *Georgica curiosa aucta*, ki je vse do konca 18. stoletja služilo kot pomemben priročnik za vodenje kmetijskega gospodarstva.

Hohberg je bil v mladosti deležen plemiške vzgoje in izobrazbe. Kot dvajsetletni mladenič se je pridružil cesarskemu regimentu in v času tridesetletne vojne služboval na Češkem, Saškem, v Pomeraniji in Mecklenburgu. Leta 1641 je zapustil vojaško službo in prevzel manjši posestvi v Süßenbachu in Ober-Thumritzu v Spodnji Avstriji. Posestvi je uspešno vodil in ju z leti še razširil, a ju je pod pritiskom preganjanja protestantstva moral zapustiti. Leta 1664 se je nastanil v Regensburgu na vzhodnem Bavarskem, kjer je živel do smrti. Bil je človek z obsežnim znanjem. Zanimal se je za zgodovino in genealogijo, obvladal je latinščino, poznal romanske jezike in književnosti in se tudi sam ukvarjal s pisateljevanjem.

Leta 1682 je v Nürnbergu izdal enciklopedično zasnovan priročnik za uspešno vodenje kmetijskega gospodarstva *Georgica curiosa aucta*, *das ist: Umständlicher Bericht und klarer Unterricht von dem Adelichen Land- und Feld-Leben* (*Razširjeno skrbno poljedelstvo, to je: natančno poročilo in jasen poduk o plemiškem življenju na deželi*). Hohbergovo delo predstavlja vrhunec t. i. »hausvater« literature, posebne zvrsti literature, ki se je v 17. in 18. stoletju razširila zlasti v nemško govorečih deželah in je bila namenjena lastnikom velikih posesti (plemstvu) za uspešno vodenje domačega gospodinjstva, družine in zemljiške posesti.⁸⁰

⁸⁰ Pomembnejše delo iz začetnega obdobja te zvrsti literature je *Oeconomia ruralis et domestica oder Haußbuch* (1604) protestantskega duhovnika Johannesesa Colerja (1570–1639). Izdajo podobnih gospodarskih priročnikov je nato za nekaj časa prekinila tridesetletna vojna (1618–1648). Pravi razcvet je doživela v letih 1660–1730 (Hausväterliteratur, *Wikipedia*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Hausväterliteratur>).

Georgica curiosa aucta je izšla v dveh zvezkih na skupno 1.400 straneh. Zemljiško posest obravnava kot gospodarsko, socialno in pravno enoto. Ukvarja se z vprašanji kmetijske ekonomije, pa tudi z različnimi vprašanji s področja pedagogike, medicine, veterine, zoologije in botanike. Pri lastnikih zemljiških posesti je požela veliko zanimanja in pomembno prispevala k obnovitvi v tridesetletni vojni (1618–1648) opustošenih posesti.⁸¹

V prvem zvezku avtor podaja najprej splošen opis dežele Avstrije in obravnava teme, kot so zemljiška knjiga, davki, sodišča, šole, bolnišnice, cerkve ipd. Sledijo napotki za upravljanje in opremo podeželskih posesti ter s tem povezanih obrtnih dejavnosti ter napotki za vodenje gospodinjstva, oskrbo domačega vrta, vinograda in sadovnjaka. Avtor se ukvarja tudi z razmerji in odnosi med posameznimi člani gospodinjstva, kamor so zraven gospodarja, njegove žene in otrok spadali tudi služabniki. V duhu takratnega časa navaja, da je osnova vsakega dobrega gospodarjenja božji blagoslov, v skladu s takrat prevladujočo patriarhalno miselnostjo pa, da je moški gospodar nadrejen ženski in ostalim članom gospodinjstva. Gospodinja naj bi zraven vzgoje otrok ter znanj o pridelavi, predelavi in konzerviranju različnih živil obvladala tudi znanja s področja zdravilstva – aktivna naj bi bila tudi kot družinski

Besedilo dopolnjuje ok. 280 bakrorezov in lesorezov (foto: Albin Bezjak).

81 Leisewitz, 1880, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Hohberg,_Wolf_Helmarhd_Freiherr_von. (Op.: Tridesetletna vojna je potekala na območju Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti. Izbruhnila je zaradi nasprotij med katoličani in protestanti, prerasla v spor med cesarjem in deželnimi stanovi in se končala kot boj za prevlado v cesarstvu. Za sabo je pustila milijonske izgube človeških življenj in vsesplošno uničenje).

Na sliki, ki prikazuje trgatev, je ena najstarejših upodobitev klopotca (*Georgica curiosa aucta*, zv. 1, foto: arhiv KIPP).

zdravnik. V knjigi so zato tudi poglavja o človeškem telesu, o različnih boleznih ter navodila za pripravo in pravilno uporabo zdravil.⁸²

Drugi zvezek obravnava poglavja s področja poljedelstva, konjereje, pašništva, čebelarstva, svilogojstva, lova, ribolova in gozdarstva. Avtor se ukvarja tudi s trgovino in z zaslužki oz. dobički, ki jih prinašata kmetijstvo in živinoreja. V besedilo je vpletel tudi vrsto zgodovinskih podatkov, med drugim opise okoliščin, ki so privedle do tridesetletne vojne, ter pri tem navedel naloge gospodarja v času izrednih družbenih in ekonomskih okoliščin (vojne, inflacija, epidemije ...).

Georgica curiosa aucta je doživela več izdaj (1695, 1701 in 1715). Zadnji, za 600 strani razširjeni izdaji, je nürnberški založnik Martin Endter dodal še kuharsko knjigo. Ptujška knjižnica hrani izdajo iz leta 1695. Knjigo, vezano v lesene, z usnjem prevlečene platnice, je natisnila tiskarna Endter. Žig na sprednjem veznem listu priča, da je bila nekoč last Franza Wibmerja iz Ptuja. Knjižna rariteta je pomembna za preučevanje družbene in kulturne zgodovine 17. stoletja. Vsebuje številne podatke o kmetijstvu in kmetijski tehnologiji srednjeevropskega prostora in nudi vpogled v mentaliteto takratne družbe.

⁸² Hohberg und seine »Georgica«, *Deutsches Museum*, <http://www.deutsches-museum.de/bibliothek/unsere-schaetze/enzyklopaedien/hohbergs-georgica/hohberg-und-seine-georgica/>

DICTIONARIUM
QUATUOR LINGUARUM

Videlicet
GERMANICÆ, LATINÆ,
ILLYRICÆ (quæ vulgo Sclavonica
appellatur) & ITALICÆ, sive Hetruscæ.

AUCTORE
HIERONYMO MEGISERO,
Impressum Anno 1592. Græcii Styriæ
Joanne Fabro, cum Sac. Caf. Majestatis
Privilegio octennali:

Nunc vero
AUSPICIS
Excellentissimi Domini, Domini
Supremi Carinthiæ Capitanei,

Opera, & Studio
A. A. R. R. P. P. Societ. JESU Collegii
Clagenfurtensis correctum & auctum.

CLAGENFURTI,
Typis Joannis Friderici Kleinmayr, Includ
A. A. Ducatus Carinthiæ Typographi
1744.

HIERONIM MEGISER

Dictionarium quatuor linguarum

Clagenfurti, 1744

**Prvi slovar, v katerem je sistematično
obdelan slovenski besedni zaklad**

Hieronim Megiser
(avtor neznan,
vir: Wikipedia)

Hieronim Megiser, tudi Hieronymus Megiser (Stuttgart, 1554 ali 1555–1619, Linz) je bil nemški protestantski šolnik, lingvist, slovaropisec in polihistor, ki je prvi zbral slovensko leksiko (ok. 10.000 besed) in jo obdelal enakovredno z besediščem vodilnih evropskih jezikov.

V letih 1571–1577 je študiral na univerzi v Tübingenu in tam dosegel bakalavreat (1574) in magisterij (1577). Leta 1582 je odšel na študij prava v Padovo. Služboval je kot historiograf nadvojvode Karla II., saškega volilnega kneza Kristijana II. in deželni stanov v Gradcu. Bil je tudi rektor stanovske gimnazije v Celovcu (1593–1601), profesor na univerzi v Leipzigu (1603–1611) in rektor gimnazije v Geri (1606–1607). Leta 1612 je v Linzu prevzel službo stanovskega zgodovinarja in ravnatelja stanovske knjižnice.

Megiser je veliko potoval in obvladal mnogo jezikov. S slovenščino se je seznanil v času študija v Tübingenu pri Juriju Dalmatinu in sinovih Primoža Trubarja, podrobneje pa kot učitelj pri družini Khisl na Fužinah pri Ljubljani in kot rektor gimnazije v Celovcu. Slovensko besedje je spoznaval iz protestantskih knjig in ga po slovenskih deželah tudi sam zbiral.

Leta 1592 je izdal *Dictionarium quatuor linguarum* (*Slovar štirih jezikov*), prvi slovar, v katerem je sistematično obdelan slovenski besedni zaklad. V slovarju so nemške besede prevedene najprej v latinski in nato v slovenski ter italijanski jezik. Slovenski del slovarja je v glavnem pisan v dolnjščini, ima pa tudi nekaj gorenjskih oblik.⁸³ Megiser je gradivo zanj zbral iz Registra Dalmatinove Biblije, Bohoričeve slovnice ter drugih pisnih in ustnih virov različnih slovenskih narečij. Slovarju je v posebnem poglavju dodana še mala slovnica *Exempla aliquot declinationum et conjugationum* (*Primeri nekaj sklanjatev in spregatev*).

SLIKA LEVO
Slovar štirih jezikov
(foto: Albin Bezjak)

83 Lukman, 1933, str. 86.

Exslibris in rokopisni vpis pričata o provenienci slovarja (foto: Albin Bezjak).

Delo je prvič izšlo leta 1592 v Gradcu in drugič leta 1608 v Frankfurtu. Leta 1744 je jezuit Anton Miklauz iz Železne Kaple oskrbel novo, popravljeno in zlasti s frazami pomnoženo izdajo. V primerjavi z izdajo iz 1592, ki ima 8.575 slovenskih besed, vsebuje slovar iz srede 18. stoletja ok. 21.188 slovenskih izrazov.⁸⁴ Zraven dvesto let starega besedišča je Miklauz skušal uveljaviti tudi del besedišča, ki je v govorjeni besedi in knjigi, zlasti na Koroškem, nastalo po 16. stoletju.⁸⁵ Tudi izdaji iz leta 1744 je dodana mala slovnica (*Etwelche Exempel Deren Declinatiumum u. Conjugationum*), ponatisnjena brez večjih sprememb.

Megiserjev *Slovar štirih jezikov* je imel velik vpliv na slovenske slovaropisce 17. in 18. stoletja. Uporabljali so ga Gregorio Alasia (1578–1626), Matija Kastelec (1620–1688), Gregor Vorenc (1659–1730), Hipolit (1667–1722) in Marko Pohlin (1735–1801), izdajo iz 1744 sta rabila Pohlin in Ožbalt Gutschmann (1727–1790).⁸⁶ Pozneje je prišel v pozabo. Megiser je slovensko besedje zbral tudi v svojem *Večjezičnem tezavru* (*Thesaurus polyglottus*, 1603, Frankfurt ob Maini).

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani dobro ohranjen izvod druge izdaje Megiserjevega slovarja, tiskanega leta 1744 pri Janezu Frideriku Kleimayerju v Celovcu. V knjigi je rokopisni vpis nekdanjega lastnika *Ex libris Francisci Josep Kham (?) 1740*. Na notranjo stran prve platnice je prilepljen ekslibris Davorina Žunkoviča (1858–1940), podpolkovnika, ljubiteljskega jezikoslovca, arheologa in bibliofila, rojenega v Podložah pri Ptujski Gori, ki je imel bogato zasebno knjižnico, založeno predvsem z znanstvenimi deli s področja slavistike, narodopisja, zgodovine in religije. Leta 1934 je Žunkovič del svoje knjižnice prodal ptujskemu Muzejskemu društvu, drugi del pa je društvu podarila Žunkovičeva žena po njegovi smrti. Po drugi svetovni vojni je knjiga skupaj s fondi Muzejskega društva prešla v novoustanovljeno Študijsko knjižnico v Ptuj.

⁸⁴ Orožen, 1989, str. 121.

⁸⁵ Orožen, 1989, str. 132.

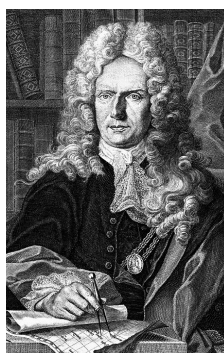
⁸⁶ Logar, 1933, str. 86.

JOHANN BAPTIST HOMANN

Kleiner Atlas Scholasticus von sechs und zwanzig Charten

Noribergae, med 1730 in 1750

Eden od prvih nemških šolskih atlasov

Johann Baptist Homann (avtor Johann Wilhelm Windter, vir: Wikipedia)

Johann Baptist Homann (Oberkammlach bei Mindelheim, 1664–1724, Nürnberg), nemški geograf, bakrorezec in založnik, je bil eden od vodilnih nemških kartografov 18. stoletja.

Šolal se je na jezuitski šoli v Oberkammlachu pri Mindelheimu, nato je nekaj let bival v samostanu, kjer se je pripravljaj na meniško življenje in se posvečal filozofskim in humanističnim študijam. Leta 1687 je zapustil samostan v Würzburgu in prestopil v protestantsko vero. Kratek čas se je preživljal kot notar v Nürnbergu, nato se je začel ukvarjati z bakrorezom in kartografijo.

Leta 1702 je v Nürnbergu ustanovil lastno kartografsko delavnico in se lotil izdajanja zemljevidov in atlasov. Leta 1707 je objavil svoj *Atlas novus*, prvi v Nemčiji izdan atlas – vseboval je 40 geografskih kart. Temu je kmalu sledil razširjen *Atlas von Hundert Charten* (1712) in nato še *Großer Atlas über die ganze Welt* s 126 zemljevidi (1716). Lotil se je tudi izdaje prvih nemških šolskih atlasov. V sodelovanju z Johannom Hübnerjem (1668–1731), zgodovinarjem, geografom in rektorjem Johanneuma v Hamburgu, je pripravil *Kleiner Atlas scholasticus* (1710), prvi nemški šolski atlas, ki je služil kot dopolnilo in pojasnilo v geografskih knjigah objavljenim tekstom.⁸⁷ Temu je nato sledil še *Atlas methodicus* (1719), s posebej za šolsko rabo izdelanimi zemljevidi. Homannovi šolski atlasi so bili velik prodajni uspeh. Doživeli so več izdaj, v različnih obsegih in velikostih.

Homann je v času svojega življenja izdal več kot 200 različnih zemljevidov in atlasov, med drugim tudi dva zemljevida slovenskega ozemlja: karto Štajerske in karto Vojvodine Kranjske s Slovensko marko.⁸⁸ Pri izdelavi zemljevidov je tesno sodeloval z znanim nürnberškim graverjem Christophom Weiglom (1654–1725) ter z vodilnimi geografi in kartografi tedanjega časa. Njegovi tehnično dovršeni

⁸⁷ Lehn, 2008, str. 12. Šolski atlas (1710) je vseboval 18 zemljevidov.

⁸⁸ Zemljevid Vojvodine Kranjske s Slovensko marko je bil izdelan na podlagi Valvasorjevega zemljevida Kranjske iz leta 1684.

ATLAS NOVUS
TERRARUM ORBIS IMPERIA,
REGNA ET STATUS
exactis Tabulis Geographicè demonstrans.

Operi

IOHANNIS BAPTISTÆ HOMANNI
Sacre Cæs. Maj. Geographi, et Reg. Boruss. Societ. Scient. Membri.
NORIBERGÆ.

Karta sveta – delo Johanna Matthiasa Haseja (foto: Albin Bezjak)

SLIKA LEVO

Atlas krasi kolorirana ilustracija z alegoričnimi podobami iz antične mitologije. Na zemeljski obli stojita Atlant in Heraklej, ki nosita nebeški svod, pod njima so upodobljeni Pozejdon, Hermes, Demetra idr. Avtor bakroreza je nizozemski ilustrator in bakrorezec Caspar Luycken (1672–1708) (foto: Boris Farič).

zemljevidi so bili izdelani na podlagi najnovejših znanstvenih spoznanj in geografskih odkritij. Pogosto so bili bogato opremljeni z ilustracijami s historično in etnografsko vsebino. Zaradi kakovosti in razmeroma nizke cene so se hitro razširili po vsej Evropi. Izjemen prispevek k razvoju nemške kartografije je Homannu prinesel članstvo v Kraljevi akademiji znanosti v Berlinu (1715) ter imenovanje za cesarskega kartografa na dvoru Karla VI. Habsburškega. Po Homannovi smrti so nürnberško kartografsko delavnico prevzeli njegovi dediči. Po smrti zadnjega lastnika Christopha Franza Femboja je prenehala delovati (1848).⁸⁹

Ptujska knjižnica hrani Homannov šolski atlas *Kleiner Atlas Scholasticus von sechs und zwanzig Charten*, ki je bil nekoč del knjižnice Ferkovega muzeja na Ptuj. Atlas, izdan v Nürnbergu, najverjetneje v času od 1730 do 1750 (letnica natisa ni navedena), prikazuje podobo vsega takrat znanega sveta. Za naslovno stranjo so trije kolorirani zemljevidi: karta sveta astronoma in kartografa Johanna Matthiasa Haseja (1684–1742),⁹⁰ selenografska karta astronoma Johanna Gabriela Doppelmayra (1677–1750)⁹¹ ter karta sončnega in planetarnega sistema (po Nikolaju Koperniku).⁹² Temu sledi 26 koloriranih zemljevidov (bakrorezi), ki sta jih izdelala J. B. Homann (23) in Matthäus Seutter (3):⁹³ zemljevid sveta, karte Evrope, Azije, Afrike in Amerike, 19 kart evropskih držav in pokrajin (Španija, Francija, Velika Britanija, Nizozemska, Holandija, Švica, Italija, Nemčija, Avstrija, Bavarska, Švabska, Porenje, Zgornja in Spodnja Saška, Češka, Danska, Švedska, Poljska, Madžarska) ter karti Moskovske države ter svetih dežel Izraela in Palestine. Na zemljevidih Nemčije in Avstrije je prikazano tudi današnje slovensko ozemlje in kraji ptujske okolice: Petaw (Ptuj), Fridau (Ormož), Würmberg (Vurberk), Nedlitz (Velika Nedelja) idr.

⁸⁹ Johann Baptist Homann, *Wikipedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Baptist_Homann

⁹⁰ Uredil ga je nemški astronom in geograf Georg Moritz Lowitz (1722–1774), izdali pa Homannovi dediči (1746).

⁹¹ Prikazuje površino Lune, Zemljinega naravnega satelita.

⁹² Poljski astronom Nikolaj Kopernik (1473–1543) je razvil heliocentrično teorijo, po kateri v središču vesolja ni Zemlja, ampak Sonce, okrog katerega se planeti gibljejo v krožnih tirnicah. Menjavanje dneva in noči je pojasnil z vrtenjem Zemlje okrog svoje osi, letne čase pa s kroženjem Zemlje okrog Sonca. Njegovo napačno prepričanje, da se planeti enakomerno premikajo po pravilnih krožnicah, je popravil nemški astronom Johannes Kepler (1571–1630).

⁹³ Matthäus Seutter (1678–1757), kartograf, ustanovitelj ene najbolj uspešnih nemških kartografskih delavnic. Deloval je v Augsburgu. Kartografije se je izučil pri J. B. Homannu v Nürnbergu.

Zbirka notnih rokopisov iz 18. stoletja

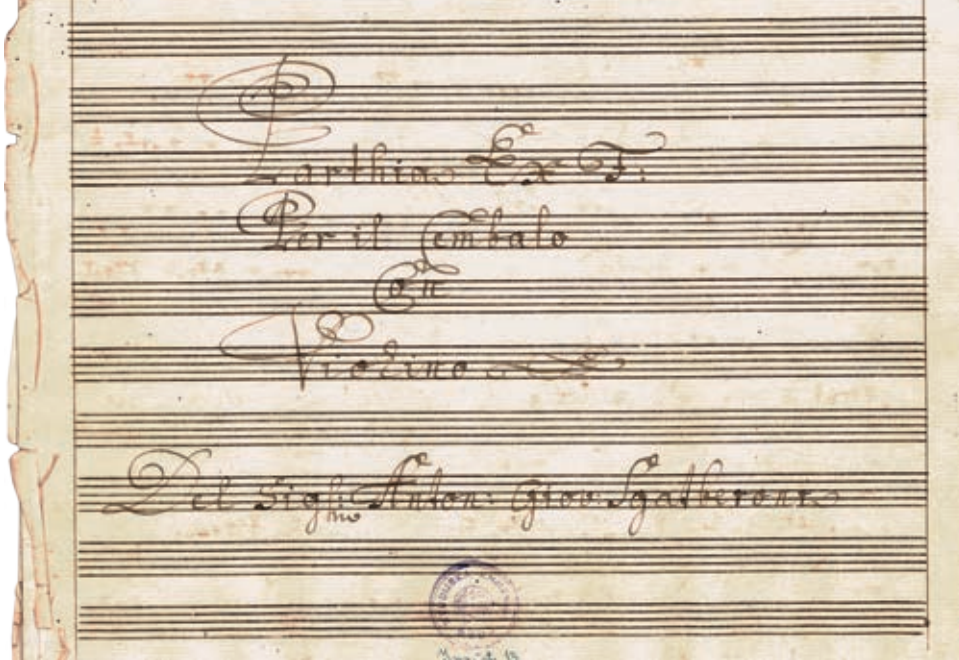
Edinstvena zbirka komorne glasbe iz sredine 18. stoletja

Ptujska zbirka notnih rokopisov predstavlja zaokrožen repertoar plemiške grajske kapele iz sredine 18. stoletja in sodi med najbogatejše fonde posvetne oz. komorne glasbe, najdene na slovenskih tleh.⁹⁴ Zbirka koncertov za glasbila s tipkami je edinstvena zbirka tovrstnih zgodnjih koncertov v srednji Evropi.

Dragoceni notni rokopisi pričajo o kulturnem življenju plemiških rodbin, ki so v 18. stoletju imele dvorce v ptujski okolici, ter o stilni usmeritvi takratnega glasbenega življenja na slovenskih tleh. Glasba, pisana za čembalo solo in za zasedbo manjšega komornega orkestra (za čembalo in godala), se je izvajala v grajskih salonih in na vrtovih ob različnih sprejemih, zabavah in drugih posebnih priložnostih.

Avtorji glasbenih kompozicij, pisanih v govoricu poznega baroka in zgodnjega klasicizma, so v pretežni meri manj znani avstrijski skladatelji iz graškega in dunajskega glasbenega kroga, zastopniki srednjeevropske glasbe tedanjega časa. Izjema med njimi je Nemeč Johann Adolf Hasse (1699–1783), uspešen operni skladatelj, ki je deloval na področju med Nemčijo in Italijo. Veliko del v zbirki pripada dunajskima dvornima organistoma Wenzlu Raimundu Bircku (ok. 1718–1763) in Georgu Christophu Wagenseilu (1715–1777). Zastopana sta tudi manj znana skladatelja Johann Georg Zechner (1716–1778), ki je kot organist deloval v samostanu v Gotweigu in pozneje kot zborovodja pri župnijski cerkvi v Kremsu, ter Johann Adam Scheibl (1710–1773), organist iz St. Pöltna na Spodnjem Avstrijskem. Scheiblova dela so razen na Ptujju ohranjena tudi v arhivu novomeškega frančiškanskega samostana. Iz graškega glasbenega kroga prihajata Johann Michael Steinbacher (ok. 1700–ok. 1750), organist mestne farne cerkve v Gradcu, in Giovanni Antonio Sgatberoni (ok. 1708–1795), ki sta kot skladatelja izpričana z golj z deli, ohranjenimi na Ptujju. Po mnenju poznavalcev

94 Bizjak, 1993, str. 51.

Johann Michael Steinbacher in Giovanni Antonio Sgatterone sta kot skladatelja izpričana zgolj z deli, ohranjenimi na Ptuju (foto: arhiv KIPP).

sodijo njihuni koncerti za čembalo in godala med najstarejša registrirana avstrijska dela te vrste.⁹⁵ V zbirki so še skladbe doslej neznanih skladateljev Josepha Senffta in Castellija, katerih prednike bi verjetno lahko iskali v Italiji.⁹⁶

Po ustnem pričevanju naj bi dragoceno zbirko našli leta 1941 pri prenovi stare baročne peči na gradu Vurberk. Provenienca zbirke dolgo časa ni bila pojasnjena. V preteklosti se je povezovala z dvema plemiškima rodbinama na Štajerskem: z Attemsi in njihovim dvorcem v Dornavi ter z družino Herberstein in gradom Hrastovec v Slovenskih goricah. Novejša raziskovanja kažejo, da zbirka izvira iz dornavskega gradu, iz zasebnega fonda grofa Josepha Bernharda von Attemsa (1727–1772), ki je tam prebival v letih 1754–1772.⁹⁷ Po njegovi smrti je bil del grofovega imetja prepeljan na Vurberk, k njegovemu nečaku in dediču Ferdinandu Attemsu.⁹⁸

95 Höfler, 1985, str. 4.

96 Bizjak, 1993, str. 56.

97 Eybl, 2008, str. 65.

98 Eybl, 2008, str. 76.

LEOPOLD VOLKMER

Pesme k tem opravili te svete meshe

V Grazi, 1783

Najstarejši znani tisk začetnika posvetnega pesništva na slovenskem Štajerskem

Leopold Volkmer (Ljutomer, 1741–1816, Destrnik), slovenski duhovnik, učitelj, pesnik, prevajalec in narodni buditelj, velja za začetnika posvetnega pesništva na slovenskem Štajerskem. Pisal je v domačem pokrajinskem knjižnem jeziku, ki je vseboval številne elemente ljutomerskega in ptujskega narečnega govora. Velja za najpristnejšega zapisovalca prleščine kot slovenskega narečja.

Gimnazijo je obiskoval v Varaždinu (1753–1759). V Gradcu je doštudiral filozofijo in teologijo in bil posvečen v duhovnika (1764). Kot kaplan je služboval na Ptuju (1765–1784), v Destrniku (1784–1799, 1812–1816), na Vurberku (1798–1799) in v Dvorjanah (1799–1808).

Slovel je kot izjemen pridigar ter dober učitelj in vzgojitelj. Z njim so povezani začetki srednjega šolstva na Ptuju (pri ptujski mestni župniji je vodil zasebno šolo, nekako normalko in nižjo gimnazijo) ter začetki svetourbanske (destrniške) šole. S svojim ukom in pisanjem (pesmi, basni, epigrami) je deloval predvsem kot ljudski vzgojitelj in je v času močnega ponemčevalnega pritiska pri rojakih na Štajerskem vzbujal zavest pripadnosti slovenstvu.

Njegovo pesniško delo obsega približno sedemdeset posvetnih pesmi. V njih je prikazal življenjske razmere tedanjega kmečkega življa in izpričal svoj čut za socialne in moralne stiske kmečkega človeka, zaradi česar ga mnogi štejejo tudi za prvega slovenskega socialnega pesnika. *Hvala kmetičkega stana ino tobačie trave* (1807) je edini znani Volkmerjev posvetni tisk in prvi te vrste na slovenskem Štajerskem.⁹⁹ Pesmarica, s katero je utrl pot posvetni verzifikaciji na slovenskem Štajerskem, je bila natisnjena v Mariboru, pri tiskarju Franzu Antonu Schützu – ta velja za prvega ptujskega tiskarja.

Volkmer je bil tudi prevajalec cerkvenih pesmi. V njegovem času, to je v času razsvetljenih vladarjev Marije Terezije in Jožefa II., je oblast začela spodbujati

99 Potrata, 1994, str. 13.

PESME

K - TEM OPRAVILI

TE SVETE

MESSE,

S - TOJ PESMOJ PRED

PREDGOJ,

IS NEMSHKEGA NA SLOVENSKO

PRESTAVLENE

SA

Fare Optuiske Dehantie.

V - G. R. A. Z. I.,
PRI FRANZI ANTONI ROYERI

1 7 8 3.

Z Volkmerjevo pesmarico so v ptujski dekaniji prvi dobili slovenski prevod predpisanih jožefinskih pesmi (foto: Albin Bezjak).

nelatinsko petje oz. petje v domačem jeziku med mašnim obredom, katerega namen je bil pritegniti ljudi k dejavnemu sodelovanju in jih poučevati v veri. Tako so se na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem pojavili prevodi predpisanih mašnih pesmi v slovenščino. Med različnimi slovenskimi prevajalci (Jurij Japelj, Gašper Rupnik, Ožbalt Gutsman ...) je bil Volkmer prvi, ki je pripravil pesmarico predpisanih pesmi za reformirano jožefinsko bogoslužje. Izšla je leta 1783 v Gradcu, pod naslovom *Pesme k tem opravili te svete meshe*. Z njo so v ptujski dekaniji prvi dobili slovenski prevod predpisanih jožefinskih pesmi.¹⁰⁰ Razen mašnih in prazniških pesmi so v pesmarici še vsesvetniške in lavretanske litanije in molitve ter molitve o treh božjih čednostih z navodili, kdaj in kako jih je potrebno moliti. Knjiga, pisana v prleškem narečju in pisavi bohoričici, ima na začetku večjih besedilnih enot bogato grafično okrasje, krasijo jo tudi različni tipi črk v naslovih ter inicialke. Po mnenju literarnega zgodovinarja Marijana Smolika spada najstarejši znani Volkmerjev tisk med tiskarsko najlepše slovenske pesmarice.¹⁰¹

Volkmer je s prevodi predpisanih cerkvenih pesmi (*Pesme k tem opravili te svete meše*, 1783; *Der Messgesang – Meshna pesem*, 1789; *Te Deum Laudamus (Tebe, Bog! mi hvalimo)* 1795; *Pesme k božji službi vu rimski katoliški cirкви*, 1805) močno spodbudil slovensko petje pri bogoslužju in omogočil rabo domačega jezika v podeželskih cerkvah na vzhodnem Štajerskem. Zaradi krajevno obarvanega jezika se njegovi prevodi drugod niso razširili.

Danes je ohranjen le del Volkmerjevega dela: deset rokopisov in štirje tiski.¹⁰² Ptujška knjižnica hrani izvod pesmarice *Pesme k tem opravili te svete meshe* (1783). Knjižico velikosti 16 x 10 cm, vezano v usnje, je pridobila leta 1956 od Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 10.

¹⁰¹ Smolik, 1963, str. 48.

¹⁰² Ohranjeni tiski: *Pesme k tem opravili te svete meše*, *Der Messgesang – Meshna pesem*, *Te Deum Laudamus in Hvala kmetiškega stana ino tobačje trave* (Potrata, 1994, str. 7–14).

Deconomische
Encyclopädie,

oder
allgemeines System

der
Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft,
in alphabetischer Ordnung;

von

D. Johann Georg Krüniz.

J. Alberti sc.

Vierter Theil,
von Baum bis Biene. Mit 31 Kupfern.

B r ü n n ,
gedruckt bey Joseph Georg Traßler, Buchdrucker,
Buch- und Kunsthändler.

Städtische
Ferk Museum-Bibliothek
PETTAU

JOHANN GEORG KRÜNITZ

Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft

Brünn, 1787–1823

Specialna enciklopedija je pomemben vir podatkov o gospodarstvu in tehnologiji v času med razsvetljenstvom in industrializacijo

Johann Georg Krünitz (avtor Ferdinand Collmann, 1795, vir: Wikidata)

Johann Georg Krünitz (Berlin, 1728–1796, Berlin) je bil nemški zdravnik, enciklopedist, leksikograf, prevajalec, urednik in pisec. Šolal se je na gimnaziji v Berlinu in na univerzah v Halleju, Göttingenu in Frankfurtu ob Odri, kjer je študiral naravoslovje in medicino. Po doseženem doktoratu (1749) je odprl zdravniško prakso, najprej v Frankfurtu in nato v Berlinu (1752–1776). Po letu 1776 se je posvetil izključno literarnemu delu.¹⁰³

Napisal, prevedel in objavil je številne spise s področja znanosti, tehnologije, naravoslovja in medicine, njegovo najpomembnejše delo pa je *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Land-, Haus- und Staats-Wirthschaft* (*Gospodarska enciklopedija ali splošen sistem kmetijstva, gospodinjstva in državnega gospodarstva*),¹⁰⁴ specialna enciklopedija s področja ekonomije in tehnike, ki je danes pomemben vir podatkov o gospodarstvu in tehnologiji v času med razsvetljenstvom in industrializacijo. Izhajala je v letih 1773–1858 pri berlinski založniški hiši Pauli.

SLIKA LEVO

Oeconomische Encyclopädie – specialna enciklopedija s področja ekonomije in tehnike (foto: arhiv KIPP)

¹⁰³ Weber, 1982, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11919063X.html#ndbcontent>

¹⁰⁴ Enciklopedija je večkrat spremenila ime:

- *Oeconomische Encyclopädie, oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft in alphabetischer Ordnung* (do 32. zvezka),
- *Oekonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft und der Kunstgeschichte* (od 33. zvezka naprej),
- *Oekonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft, wie auch der Erdbeschreibung, Kunst- und Naturgeschichte* (od 74. zvezka dalje),
- *Oekonomisch-technologische Encyclopädie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft und der Kunstgeschichte* (od 77. zvezka dalje).

Uspešno znanstveno delo je Krünitzu prineslo članstvo v Leopoldini, nemški akademiji znanosti s sedežem v Halleju (1792).

Po prvotnem načrtu naj bi bila Krünitzeva *Oeconomische Encyclopädie* zasnovana kot prevod in povzetek dveh francoskih enciklopedij *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle* (1764) in *Encyclopédie Oeconomique ou Système général d'Oeconomie rustique, domestique et politique* (1771–1772). Toda Krünitz je enciklopedijo tako predelal, razširil in spremenil njen koncept, da se vsaj od petega zvezka dalje obravnava kot povsem samostojno delo, ki je daleč preseгло francoska originala. Kot pomemben vir podatkov mu je služil tudi veliki univerzalni leksikon Johanna Heinricha Zedlerja (1706–1751) *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wiissenschaften und Künste*.¹⁰⁵

Obsežno znanje, dobro poznavanje jezikov, bogata zasebna knjižnica s približno 15.000 zvezki ter neizmerna prizadevnost so Krünitzu omogočili, da je prvih 72 zvezkov enciklopedije napisal in uredil sam. Delal je 12–16 ur dnevno in pripravil kar dva do tri, včasih celo štiri zvezke letno. Po njegovi smrti so delo nadaljevali Friedrich Jakob Flörke (1758–1799), Heinrich Gustav Flörke (1764–1835), Johann Wilhelm David Korth (1783–1861), Ludwig Koßarski (1810–1873) in Carl Otto Hoffmann (1812–1860).¹⁰⁶ Enciklopedija je prenehala izhajati leta 1858 z 242-im zvezkom. Zvezki obsegajo od 600 do 900 strani in vsebujejo od 1 do 1.900 gesel – posamezna gesla so zelo obsežna, nekatera zapolnjujejo volumen celotnega zvezka. Besedila dopolnjuje in pojasnjuje ok. 9.000 bakrorezov. V vsakem zvezku so vzporedno z naslovnico natisnjene podobe pruskih oblastnikov, založnikov, strokovnih sodelavcev, znanstvenikov in drugih, z nastankom enciklopedije povezanih oseb.

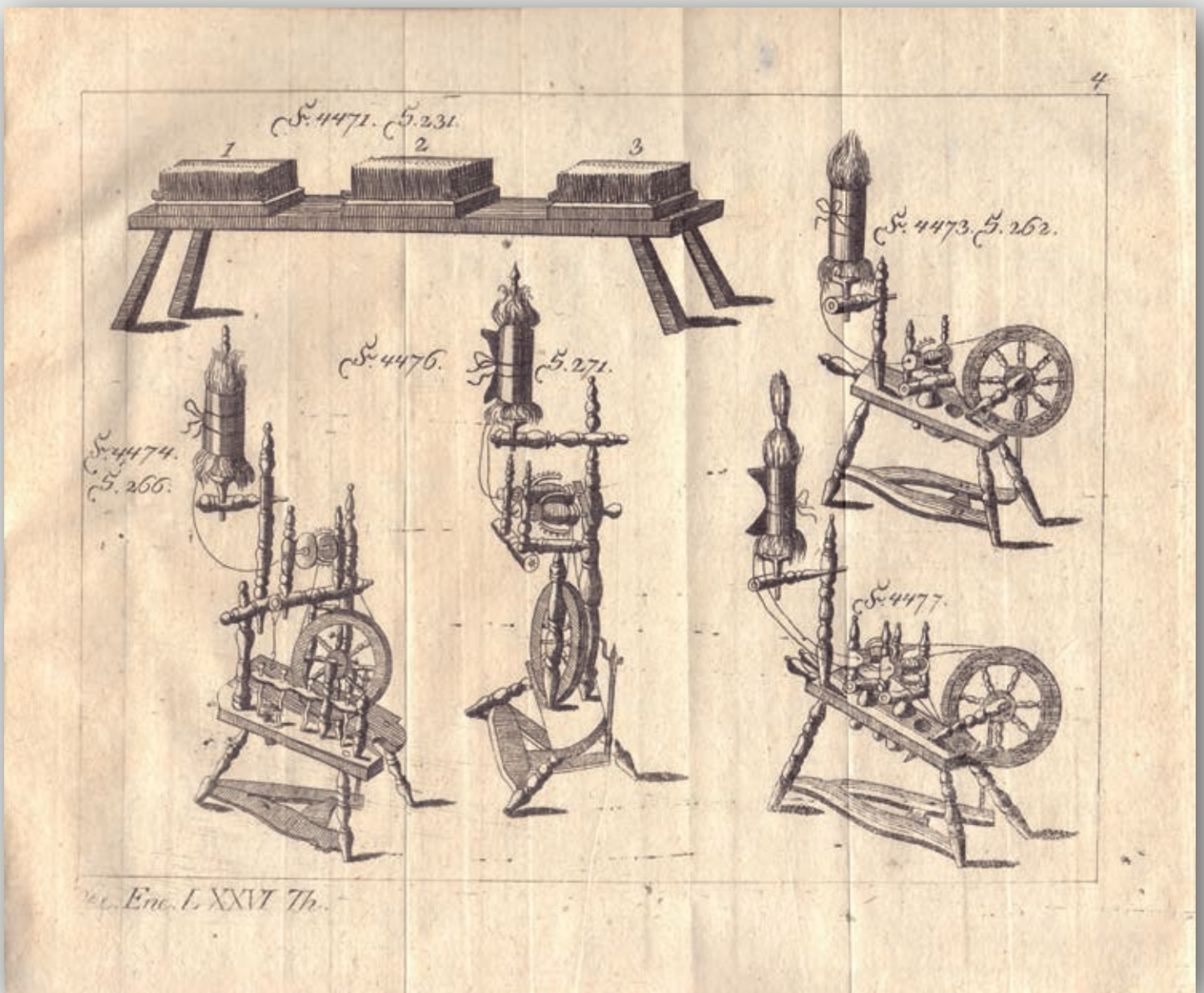
Oeconomische Encyclopädie je doživela več izdaj, v različnih obsegih. Za prvi ponatis, ki je začel izhajati leta 1782 pri berlinski založbi Pauli, je poskrbel še Krünitz sam. Leta 1787 se je na Moravskem s cesarsko odobritvijo in s podporo nekdanjega urednika Flörkeja pojavil t. i. brnski reprint enciklopedije. Ponatis, ki bi ga po današnjih merilih lahko označili za piratskega, je v letih 1787–1823 natisnil in izdal tiskar, založnik in knjigotržec Joseph Georg Trassler (1759–1816) iz mesta Brno na Moravskem. Izšel je v 129-ih zvezkih, pod naslovom *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft*. Zvezki 125–129, izdani v letih 1818–1823, so naslovljeni kot *Flörkesche Encyclopaedia*. Za razliko od nemških izdaj v brnskem reprintu ni upodobitev z enciklopedijo povezanih oseb – Trassler se je omejil zgolj na upodobitev cesarja, ki mu je podelil dovoljenje za prodajo ponatisa. V Prusiji je bil brnski reprint prepovedan.

Ptujska knjižnica hrani 96 od skupno 129-ih zvezkov brnskega reprinteda.¹⁰⁷ Zvezki, izdani v letih 1787–1814, so bili nekoč del ptujske muzejske knjižnice.

¹⁰⁵ Reinstein, Seifert, 2005, <http://www.kruenitz1.uni-trier.de/background/history.htm>

¹⁰⁶ Reinstein, Seifert, 2005, <http://www.kruenitz1.uni-trier.de/background/author.htm>

¹⁰⁷ Manjkajo zvezki 1, 60, 95 in 100–129.

V poglavju o pridelavi in predelavi lanu je upodobljen kolovrat – priprava za predenje niti (Oeconomische Encyclopädie, zv. 76, foto: arhiv KIPP).

0310
JOANN. AMOS COMENII
ORBIS PICTUS.

Die Welt in Bildern,

in

zwey und achtzig Abschnitte

zum Gebrauche

der kleinsten studirenden Jugend

in den kaiserl. königl. Staaten
zusammengezogen.

PETTAV
Museum - Bibliothek

Städtische

PETTAV
Museum - Bibliothek

Mit kaiserl. königl. allergnädigster Freyheit.

Wird verkauft ungebunden das Stück für 30 Kreuzer.

W I E N ,

gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern,
kaiserl. königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern.

I 7 8 8.

JAN AMOS KOMENSKY

Orbis pictus

Wien, 1788

**Ilustrirana otroška enciklopedija je
predhodnica otroških slikanic**

Jan Amos Komensky
(avtor George
Glover, sredina
17. stoletja, vir:
National Portret
Galery, London)

Jan Amos Komensky, tudi Joannes Amos Comenius (Nivnice na Moravskem, 1592–1670, Amsterdam), češki teolog, filozof, pedagog in književnik, velja za utemeljitelja moderne pedagogike.

Po končani latinski šoli Bratske zveze v Přerovu je študiral protestantsko teologijo na kalvinski Akademiji v Herbornu (1611–1613) in na visoki šoli v Heidelbergu (1613–1614). Leta 1614 se je vrnil na Moravsko in najprej deloval kot rektor in učitelj na šoli Čeških bratov v Přerovu (1614–1618), nato pa kot pastor in rektor v Fulneku na Moravskem. Po porazu protestantov na Češkem je moral v izgnanstvo. Od 1528 do 1556 je pretežno živel v Lesznu na Poljskem, veliko potoval po Evropi in širil svoje pedagoške ideje.

Komensky je prvi znanstveno preučeval pouk in šolstvo in s svojimi idejami prehitel svoj čas. Zavzemal se je za splošno šolsko obveznost in zahteval nazoren pouk v materinščini, dostopen vsem, ne glede na stanovsko pripadnost. Podpiral je učenje jezikov, še zlasti latinščine, predlagal enakomerno zastopnost naravoslovnih in humanističnih ved v izobraževanju, zavračal strogost ter telesno kaznovanje in menil, da je pri poučevanju potrebno upoštevati didaktično načelo postopnosti in nazornosti ter učenčevo dojemljivost, starost in nadarjenost. Z vrednotami, kot so enakopravnost, toleranca in spoštovanje različnosti, se je približal vrednotam današnje družbe, s svojimi pedagoškimi spisi *Odprta jezikovna vrata* (*Janua Linguarum Reserata*, 1631), *Labirint sveta in raj srca* (*Labyrinthus mundi et paradisus cordis*, 1631), *Velika didaktika* (*Didactica Magna*, 1657) in *Čutni svet v slikah* (*Orbis sensualium pictus*, 1658) pa vplival na modernizacijo pouka.

Njegova jezikovna učbenika *Odprta jezikovna vrata* in *Svet v slikah* sta bila skoraj 200 let podlaga za nastajanje abecednikov pri številnih evropskih narodih. Na njuni podlagi so nastali tudi slovenski abecedniki 18. in 19. stoletja.

SLIKA LEVO

Jezikovni učbenik je predhodnik otroških slikanic (foto: arhiv KIPP).

Učbenik *Odprta jezikovna vrata* je zaslovel kmalu po izidu. Prevedli so ga v številne jezike in je poleg Biblije nekaj časa bil najbolj razširjena knjiga. Komensky je v njem zahteval učenje besed na podlagi spoznavanja stvari ter učenje tujih jezikov na podlagi znanja maternega jezika. Ker je učbenik izšel brez slik, ga je bilo potrebno ilustrirati. Tako je nastal *Orbis pictus* (*Svet v slikah*), prva ilustrirana enciklopedija oz. slikanica za otroke, namenjena začetnemu pouku branja ter pouku latinščine in materinščine. Avtor je delo razdelil na 150 poglavij, ki obravnavajo številne teme: neživo naravo, rastlinstvo, živalstvo, človeka in njegov izvor ter različne oblike človeške dejavnosti. V skladu z načelom, da ni ničesar v razumu, kar ni najprej v čutih, imajo v knjigi glavno besedo slike (lesorezi). Slike so opisane v kratkih, enostavnih stavkih, v vzporednem latinskem in nemškem jeziku, pri čemer je upoštevano načelo postopnega napredka od lažjega k težjemu.

Orbis pictus je prvič izšel leta 1658 v Nürnbergu pri knjigotržcu Mihaelu Endtnerju in hitro zaslovel po vsem svetu. Kmalu je bil preveden v številne jezike. Izhajal je dobrih 200 let in imel daljnosežen vpliv na poučevanje otrok: otroci v šoli odslej niso le poslušali, ampak tudi gledali. V tem smislu je *Orbis pictus* predhodnik slikanic in najrazličnejših vrst ilustrirane mladinske poljudnoznanstvene literature,¹⁰⁸ Komensky pa utemeljitelj modernega nazornega pouka, ki se je polagoma uveljavil v stoletjih po njegovi smrti.

Znamenito slikanico je v slovenščino prvi prevedel Hipolit Novomeški (1667–1722) okrog leta 1715, ko je pripravil trijezični latinsko-nemško-slovenski slovar. Slovarju je na koncu dodal *Orbis pictus*, a brez slik (delo je ostalo v rokopisu). Hipolitov prevod je popravljal Valentin Vodnik, Jernej Kopitar pa je nekaj odstavkov Vodnikovega in Hipolitovega prevoda objavil v svoji slovnici slovenskega jezika. Leta 1849 je 95 poglavij *Orbis pictusa* z nemško-slovenskim besedilom brez slik objavil časnikar in narodni buditelj Blaž Potočnik v delu *Grammatik der slovenischen Sprache*. Zadnji, ki je pri nas pripravil prevod *Sveta v slikah*, je bil Božidar Raič v drugi polovici 19. stoletja za Mohorjevo družbo v Celovcu. Prevod ni bil izdan, saj ni dobil dovoljenja za tisk.¹⁰⁹

Domoznanski oddelek Knjižnice Ivana Potrča Ptuj hrani dunajsko izdajo *Sveta v slikah* iz leta 1788 z vzporednim nemškim in latinskim besedilom. Knjiga je bila nekoč del knjižnice ptujskega Muzejskega društva. V naših zbirkah je tudi Potočnikova *Gramatika* (1849) z objavljenimi 95-imi poglavji *Sveta v slikah* z nemško-slovenskim besedilom ter izvod iz knjižnice Davorina Žunkoviča z vzporednim latinskim, nemškim, češkim, poljskim in francoskim besedilom, izdan leta 1832 v češkem mestu Hradec Králové.

Besedilo v izvodu iz leta 1788 je pisano v vzporednem latinskem in nemškem jeziku. Pojasnjujejo ga slike (foto: arhiv KIPP).

¹⁰⁸ Ciperle, 1982, str. 15.

¹⁰⁹ Prav tam.

ANTON TOMAŽ LINHART

Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs

Laibach, 1788–1791

Prva kritična zgodovina Kranjske in Slovencev

Anton Tomaž Linhart (Radovljica, 1756–1795, Ljubljana), dramatik, pesnik in zgodovinar, član prerodnega krožka barona Žiga Zoisa, je najpomembnejši predstavnik slovenskega razsvetljenstva.

Najprej se je šolal na jezuitski gimnaziji v Ljubljani (1767–1773), nato je bil novinec v cistercijanskem samostanu v Stični (1776–1778). Jeseni 1778 je odšel na Dunaj, kjer je poslušal predavanja iz pravnih in državnih ved ter navezal stike s prosvetljenci. Po vrnitvi v Ljubljano je opravljal različne službe: bil je arhivar pri ljubljanskem škofu Herbersteinu (1781–1783), protokolist pri okrožnem uradu za Gorenjsko (1783–1786), okrožni šolski komisar v ljubljanskem okrožju (1786–1791) in tajnik deželnega glavarstva na Kranjskem (1792–1795).

Linhart je prva književna dela napisal v nemščini, nato je pod vplivom slovenskih razsvetlencev začel ustvarjati v slovenskem jeziku in se hitro uveljavil kot dramatik in zgodovinar. Deloval je v krožku Žiga Zoisa, bil je med vodilnimi obnovitelji Academie operosorum (1781) in zaslužen za ustanovitev Licejske knjižnice v Ljubljani (1791). Leta 1789 je po tuji predlogi napisal komedijo Županova Micka, prvo slovensko posvetno gledališko besedilo (izšlo z letnico 1790, uprizorjeno 1789 na odru Stanovskega gledališča v Ljubljani), leto kasneje pa veseloigro *Ta vešeli dan, ali Matiček še ženi*.

V letih 1788–1791 je izdal v nemščini napisan *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih južnih Slovanov Avstrije* (*Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven Oesterreichs*), prvo kritično in prosvetljeno zgodovino Kranjske in Slovencev. Delo, ki velja za začetek slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, je največji dosežek slovenskega razsvetljenstva. Linhart je z njim utrl pot preučevanju in obravnavanju zgodovine Slovencev kot narodnostne celote. Premagal je

V e r s u c h
einer
Geschichte von Krain
und
der übrigen
südlichen Slaven
Oesterreichs

von
Anton Linhart,
k. k. Kreisshulenkommisär in Laibach, und Mitglieds
der ökonomischen Gesellschaft in Krain.

Erster Band.

Von den ersten Spuren einer Bevölkerung im
Lande bis zur ersten Anpflanzung der
krainischen Slaven.

Mit einer grossen Charte und zwei kleinern Kupfern.

Laibach,
mit Egerschen Schriften. 1788.

Städtische
Ferk Museum-Bibliothek
PETTAU

Na notranji strani
platnice je nalepka z
Linhartovo podobo
(foto: arhiv KIPP).

SLIKA LEVO
Linhartovo delo
velja za največje
delo slovenskega
preporoda (foto:
arhiv KIPP).

pokrajinski koncept dotedanje historiografije in zavrnil prikazovanje zgodovine Slovencev po fevdalnih zgodovinskih pokrajinah. Razdelitev Slovencev med različne upravno-politične enote je obravnaval kot plod zgodovinskega razvoja in ugotovil, da so prebivalci »prostora med Dravo in Jadranom« eno ljudstvo, ki ga povezujejo skupen jezik, kultura in zgodovina. Skupnega prednika tega ljudstva je odkril v zgodovinski etnični skupnosti Karantancev. Slovenski narod je obravnaval kot posebno vejo slovanskega debla in poudaril, da večino v Avstriji tvorijo Slovani – s tem je prvi javno naglasil idejo oz. potrebo po takšni preureditvi avstrijske monarhije, ki bi dajala v njej živečim Slovanom večjo veljavo. Linhartovo spoznanje o enotnosti slovenskega naroda je v mednarodnem svetu utrdil Jernej Kopitar v *Slovnici slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem* (1809).¹¹⁰

Linhartovo zgodovinsko delo je izšlo v dveh zvezkih (1788 in 1791). Prvi del obravnava predslovansko dobo, ljudsko naselitev v naših krajih do prihoda Slovanov. Priložen mu je ptolemajski zemljevid Kranjske in sosednjih pokrajin ter načrt stare Emone. Drugi del obravnava preseljevanje ljudstev ter naselitev slovenskih prednikov in njihovo politično, družbeno, gospodarsko in kulturno življenje do 8. stoletja, ko je frankovska država zavzela tedanje slovensko ozemlje. Besedilo ima deloma zgodovinski in deloma narodopisni značaj, saj je avtor veliko pozornosti namenil ljudskemu življenju, jeziku, šegam in navadam. Priložena sta zemljevid Karantanije in preglednica slovanske abecede. Predvideno izdajo tretje knjige, ki se začneja s frankovsko dobo, je Linhartu preprečila smrt.

Ptujska knjižnica hrani dobro ohranjen izvod, ki je bil nekoč del Knjižnice Mestnega Ferkovega muzeja na Ptuj (Städtische Ferk Museum-Bibliothek Pettau).

¹¹⁰ Kidrič, 1932, str. 668.

H I T R A

I N U

GLATKA POT,

P R U T I

N E B E S S A M.

Tu je

Kratki inu lahki navuki, tudi vse
potrebne andohti sa eno Dufho,
katera shely po temo reunime
shiuleino enkrat tu Nebesko
vesselje dofhezi.

P' t u j u,

Pritizkana per Franz Anton Schützu.

1 7 9 3.

Hitra inu glatka pot, pruti nebessam

P'tuj, 1793

Najstarejši znani tisk prvega ptujskega tiskarja

Franz Anton Schütz (verjetno Celovec, 1753–1809, Maribor) je bil prvi tiskar na ozemlju nekdanje Spodnje Štajerske in ustanovitelj kar treh spodnještajerskih tiskarn: celjske, ptujske in mariborske.

Za tiskarja se je začel učiti pri dvanajstih letih starosti. Leta 1771, po sedmih letih šolanja, je pomagal urediti prvo nemško tiskarno v Lvovu na Poljskem. Sredi osemdesetih let je bil zaposlen pri tiskarju Janezu Frideriku Egerju v Ljubljani. Leta 1788 je prevzel vodenje Egerjeve podružnične tiskarne v Celju, tri leta kasneje pa je v mestu ustanovil svojo lastno tiskarno. Spomladi 1792 je tiskarsko obrt iz Celja preselil na Ptuj in tu odprl še *Bücherlese кабинет* – prvo javno izposojevalnico knjig. Konec leta 1795 je tiskarno preselil v gospodarsko močnejši Maribor (1795).¹¹¹

Iz Schützovega ptujskega obdobja so znani trije tiski – vsi spadajo med velike redkosti: molitvenik *Hitra inu glatka pot, pruti nebessam* (1793), knjižica Leopolda Volkmerja *Te Deum laudamus* (1795)¹¹² in kajkavski molitvenik Juraja Maljevca *Nebeszki pasztir pogublyenu ovczu ische* (1795).¹¹³ Med izdelke prve ptujske tiskarne spada tudi lesorez, ki prikazuje podobo Ptuja iz časa tiskarjevega bivanja v njem.¹¹⁴

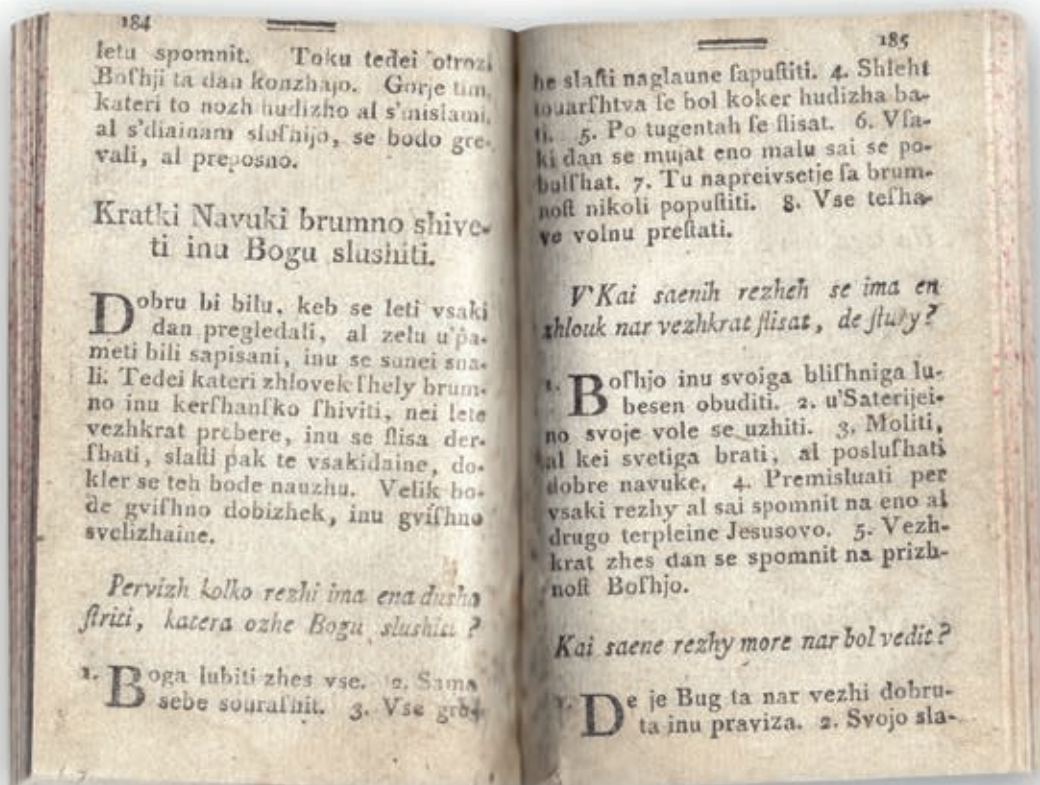
Leta 1793 natisnjen molitvenik *Hitra inu glatka pot, pruti nebessam* je najstarejši znani tisk prvega ptujskega tiskarja. Glede avtorstva tega dela obstaja več domnev: ena od teh je, da gre za prevod iz nemščine, druga, da gre za izvirno slovensko

¹¹¹ Po Schützevem odhodu je bil Ptuj skoraj šestdeset let brez tiskarne. Tiskarska dejavnost v mestu se je obnovila leta 1852 s prihodom Wilhelma Blankeja (1824–1899).

¹¹² Gre za Volkmerjev prevod mašne pesmi in zahvalnice *Grosser Gott*. Tisk (4 strani) je izšel anonimno. Prvi ga je opisal Janko Glaser v članku *O prvih ptujskih tiskih*, objavljenem leta 1933 v Časopisu za zgodovino in narodopisje. Po podatkih iz Cobissa hrani edini ohranjen izvod Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

¹¹³ Juraj (Gregor) Maljevac (1734–1812), hrvaški književnik in kapucinski redovnik (redovno ime Gregor Kapucin), je bil slovenskega rodu (rojen v Beli krajini). V letih 1781–1800 je izdal deset različnih tiskov – večina teh je napisana v verzih. Vsebinsko je njegova poezija priložnostnega in nabožnega značaja. Vsi Maljevčevi tiski, razen molitvenika *Nebeszki pasztir pogublyenu ovczu ische* (Ptuj, 1795), so izšli v Zagrebu. Molitvenik, ki prikazuje Kristusovo trpljenje v obliki parabole o izgubljeni ovci in dobrem pastirju, je izšel samo enkrat. Knjižnico hrani hrvaška nacionalna knjižnica v Zagrebu.

¹¹⁴ Lesorezna plošča je izgubljena (Glaser, 1933, str. 212).

delo neznanega avtorja, tretja dopušča možnost, da je avtor molitvenika Jožef Hasl, eden od slovenskih jezuitov.¹¹⁵ Molitvenik je prvič izšel leta 1764 v Ljubljani pri Johannu Georgu Heptnerju. Tej so sledile še tri ljubljanske izdaje, ki jih je založil Alojzij Raab (1767, 1783 in 1784), ter dve mariborski – izšli sta pri Franzu Piterichu leta 1767 in 1770 – in ena ptujska izdaja (1793). Za razliko od ljubljanskih imajo štajerske izdaje na koncu molitvenika še mašne pesmi. Ptujška in obe mariborski izdaji so vsebinsko enake, razlikujejo pa se po tipografiji, kar je razlog za majhno razliko v obsegu knjig.¹¹⁶

Prvi ptujski tisk je dolgo veljal za izgubljenega. Leta 1996 pa je ptujski zbiralec in zgodovinar Franc Golob izvedel, da se molitvenik nahaja pri zbiralcu Francu Pajtljerju s Pragerskega. Ta je knjižico našel v knjižnici Ulrika Jakoba Pauliča (Sadonikova knjižnica) v Lovrencu na Pohorju.¹¹⁷ Knjižnica Ivana Potrča Ptuj je dragoceni tisk pridobila z nakupom leta 1998. Knjižica formata 14 x 10 cm ima 353 strani in je bila nekoč prevezana – to je tudi razlog, da v njej ni najti podatkov o prvotnih lastnikih.

Knjižnica hrani tudi obe mariborski izdaji molitvenika. Knjigi sta bili nekoč last Davorina Žunkoviča. Sredi tridesetih let 20. stoletja je Žunkovič oba izvoda prodal ptujskemu Muzejskemu društvu, po drugi svetovni vojni pa sta skupaj s fondi muzejske knjižnice prispela v novoustanovljeno Študijsko knjižnico v Ptuju.

Molitvam so dodani kratki nauki za krepostno in pobožno življenje (foto: arhiv KIPP).

¹¹⁵ Emeršič, 1998, str. 8.

¹¹⁶ Glaser, 1933, str. 208.

¹¹⁷ Pajtljer, 1997, str. 32.

JURIJ VEGA

Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch

Leipzig, 1800

Eden najbolj znanih in najbolj razširjenih matematičnih priročnikov na svetu

Jurij Vega (vir: NUK, Zbirka upodobitev znanih Slovencev)

Jurij Vega, tudi Georg Vega (Zagorica pri Dolskem, 1754–1802, Dunaj) je bil slovenski matematik svetovnega slovesa, član več uglednih evropskih znanstvenih ustanov, inženir in eden izmed začetnikov znanstveno utemeljene balistike.

Šolal se je na jezuitski srednji šoli (1767–1773) in na državnem liceju v Ljubljani (1773–1775). Po končanem šolanju je najprej delal kot navigacijski inženir v Notranji Avstriji, nato je stopil v vojaški stan (1780) in se preselil na Dunaj. V mirnih obdobjih je bil dejaven kot pisec matematično-fizikalnih učbenikov ter logaritmovnikov in kot predavatelj matematike, fizike in balistike na elitni dunajski topniški šoli. V vojnih časih (1789–1792, 1793–1797) je bil aktiven častnik, ki je s praktično uporabo svojih teoretičnih iznajdb dosegal sijajne uspehe na turškem, pruskem in francoskem bojišču ter hitro napredoval po lestvici vojaške hierarhije. Za zasluge na vojaškem področju je bil odlikovan z viteškim križem Marije Terezije (1796), dodeljen mu je bil tudi dedni baronski naslov (1800).

V svetovno zgodovino znanosti in civilizacije se je zapisal kot avtor logaritmovnikov, ki dotlej niso bili dovolj natančni in dostopni za širšo rabo. Vegova temeljna zasluga je izpopolnitev točnosti in uporabnosti logaritmov kot računskega pripomočka.¹¹⁸ Njegovi logaritmovniki so presegle zahteve časa, v katerem so nastali. Z njimi je poskrbel za vrhunsko računsko orodje za nadaljnje dvestoletno obdobje, do pojava elektronskih računalnikov sredi 20. stoletja. Še danes so neogiben priročnik za natančne raziskave v matematiki, astronomiji, navtiki, geodeziji, optiki ...

Vega je svoj prvi logaritmovnik *Logarithmische, trigonometrische und andere zum Gebrauche der Mathematik eingerichtete Tafeln und Formen* izdal leta 1783 na Dunaju in z njim zbudil veliko zanimanje, saj je po pravilnosti in mnogovrstnosti daleč presegel vse dotedanje logaritmovnike. Po hitri razprodaji prvega je izdelal načrt

118 Sitar, 1997, str. 116.

Georg Vega's,

Ritters des milit. Mar. Theres. Ordens, Majors des Kayf. Königl. Artilleriecorps, der
Königl. großbrit. Societät der Wissensch. zu Göttingen Corresp. der Kurf. Mainz.
Academie nützlicher Wissensch. der physical. mathemat. Gefellsch. zu Erfurt, und
der Königl. Böhmisch. Gefellsch. der Wissensch. Mitglieds,

Logarithmisch-trigonometrisches

H a n d b u c h

anstatt

der kleinen Vlackischen, Wolfischen,

und andern dergleichen, meistens sehr fehlerhaften,

logarithmisch-trigonometrischen Tafeln,

für

die Mathematikbefliffenen

eingrichtet.

Zweyte, verbesserte und vermehrte Auflage.

Mit Kaiserl. Königl. Privilegio impressorio privato.

Leipzig,

in der Weidmannischen Buchhandlung.

1800.

Städtische

Ferk Museum - Bibliothek

PEITAU

42 GRAD.								
M.	Log. Sinus	Diff. 1''	Log. Cofin.	D. 1''	Log. Tang.	C. D. 1''	Log. Cot.	'
48	9.832 1519	22.73	9.865 5362	19.50	9.966 6157	42.23	10.033 3843	12
49	9.832 2883	22.72	9.865 4192	19.52	9.966 8692	42.23	10.033 1308	11
50	9.832 4246	22.71	9.865 3021	19.53	9.967 1225	42.23	10.032 8775	10
51	9.832 5609	22.69	9.865 1849	19.54	9.967 3759	42.23	10.032 6241	9
52	9.832 6970	22.68	9.865 0677	19.55	9.967 6293	42.23	10.032 3707	8
53	9.832 8331	22.67	9.864 9504	19.56	9.967 8827	42.22	10.032 1173	7
54	9.832 9691	22.65	9.864 8331	19.57	9.968 1360	42.22	10.031 8640	6
55	9.833 1050	22.64	9.864 7156	19.58	9.968 3893	42.22	10.031 6107	5
56	9.833 2408	22.63	9.864 5981	19.60	9.968 6427	42.22	10.031 3573	4
57	9.833 3766	22.61	9.864 4806	19.61	9.968 8960	42.22	10.031 1040	3
58	9.833 5122	22.60	9.864 3629	19.62	9.969 1493	42.22	10.030 8507	2
59	9.833 6478	22.59	9.864 2452	19.63	9.969 4026	42.21	10.030 5974	1
60	9.833 7833		9.864 1275		9.969 6559		10.030 3441	0
	Log. Cofin.	Diff. 1''	Log. Sinus	D. 1''	Log. Cot.	C. D. 1''	Log. Tang.	M.

47 GRAD.

Vegove logaritemske tablice so še danes neogiben priročnik za natančne raziskave v matematiki, astronomiji, geodeziji idr. (foto: arhiv KIPP).

za izdelavo treh temeljnih logaritmovnikov, s katerimi bi zadostil najrazličnejšim potrebam in ravnem zahtevnosti: malega logaritmovnika za učence matematike, velikega logaritmovnika za zahtevno rabo (za matematike, astronome, pomorščake ...) ter izpopolnjeno in razširjeno izdajo logaritmovnika iz 1783 za učitelje matematike. Tako je leta 1793 v Leipzigu izšel njegov mali sedemdecimalni dvojezični (nemško-latinski) logaritmski priročnik (*Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch*), leto kasneje pa njegovo najpomembnejše delo *Zakladnica vseh logaritmov* (*Thesaurus logarithmorum completus, Vollständige Sammlung grösserer logarithmisch-trigonometrischer Tafeln*) – najpopolnejši veliki desetdecimalni dvojezični (latinsko-nemški) logaritmovnik. Leta 1797 je izdal še nove *Logaritmsko-trigonometrijske tablice* s sedemdecimalnimi logaritmi (*Logarithmisch-trigonometrische Tafeln nebst andern zum Gebrauch der Mathematik eingerichteten Tafeln und Formeln*).¹¹⁹

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani prvi ponatis (1800, Leipzig) Vegovega logaritmskega priročnika *Logarithmisch-trigonometrisches Handbuch* iz leta 1793. Avtor ga je posvetil jezuitu Jožetu Maffei, profesorju matematike na ljubljanskem liceju, ki je odločilno vplival na njegovo poznejšo znanstveno usmeritev. Priročnik velja za prototip logaritmskih in trigonometričnih knjig¹²⁰ in spada med najbolj znane in najbolj razširjene matematične knjige na svetu. Ptujski izvod je bil неко del Ferkove muzejske knjižnice na Ptuj (Ferk Museum-Bibliothek, Pettau).

119 Povšič, 1982, str. 381–384.

120 Povšič, 1982, str. 383.

G r a m m a t i k
d e r
S l a v i s c h e n S p r a c h e
i n
K r a i n , K ä r n t e n u n d S t e y e r m a r k .

L a i b a c h ,
b e y W i l h e l m H e i n r i c h K o r n .
1 8 0 8 .

JERNEJ KOPITAR

Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark

Laibach, 1808, i. e. 1809

Prva znanstvena slovnica slovenskega jezika

Jernej Kopitar (Repnje pri Vodicah, 1780–1855, Dunaj), slovenski filolog, slavist, publicist, dolgoletni dvorni bibliotekar na Dunaju in član vseh pomembnejših evropskih znanstvenih akademij, je eden najpomembnejših jezikoslovcev predmarčne dobe.

Gimnazijo in licej je končal v Ljubljani (1800), pravo in naravoslovje je študiral na Dunaju (1808–1810). Najprej je delal kot tajnik in knjižničar pri baronu Žigu Zoisu (1803–1808), leta 1810 pa postal cenzor za slovanske in novogrške knjige ter skriptor v Dvorni knjižnici na Dunaju (1810). Kasneje je napredoval do prvega kustosa (1827) in dvornega svetnika (1844). Sodeloval je pri ustanovitvi slovenske stolice na graškem liceju (1812).

Na Dunaju je navezal stike z vodilnimi jezikoslovci tedanjega časa in si pridobil obširno filološko znanje. Ukvarjal se je z zamislijo o povezovanju zahodnih Slovanov pod kulturnim okriljem Avstrije in podpiral filološka in slovstvena prizadevanja balkanskih narodov. Njegova zasnova razvoja slovanskih jezikov se je osredotočala na izdelavo slovnice, pravopisa, slovarja, zbiranje ljudskega slovstva ter versko in poučno književnost. V tem smislu je podpiral jezikovno in reformatorsko delo Vuka Karadžića in pomagal k uveljavitvi srbskih ljudskih pesmi v evropski kulturi. Bil je zagovornik t. i. panonske teorije o izvoru stare cerkvene slovanščine v Panoniji oz. Karantaniji (njena podlaga naj bi bil slovanski jezik v Panoniji).¹²¹

Objavil je številne prispevke s področja jezikoslovja in literarne zgodovine. Zlasti pomembna je njegova slovnica *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (1809), izdaja Clozovega glagolskega rokopisa (*Glagolita Clozianus*, 1836), v kateri je objavil *Brižinske spomenike*, ter korespondenca s češkim jezikoslovcem Josefom Dobrovským (1753–1829), s katerim je utemeljil slovansko filologijo.

¹²¹ Merše, *Slovenske slovnice in pravopisi*, <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar?query=kopitar>

Kopitarjeva slovnica *Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (*Slovnica slovenskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem*) velja za prvo znanstveno in opisno slovnico slovenskega jezika.¹²² Izšla je marca 1809 (z letnico 1808) pri založniku Kornu v Ljubljani brez navedbe avtorstva. Pisana je v nemščini. V slovnici je podana prva natančnejša določitev slovenskega jezikovnega ozemlja (to je ozemlje med Sočo, zgornjo Dravo, Hrvaško in Jadranskim morjem) in uveljavljeno spoznanje o slovenski jezikovni enotnosti (na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem govorijo isti jezik). Kot osnovo pri določanju slovnične norme je Kopitar vzel besedje in skladnjo kmečkega ljudskega jezika. Obdelal je glasoslovje in oblikoslovje slovenskega jezika, prvič razdelil glagole na dovršne in nedovršne, ločil dolge in kratke samoglasnike, široka in ozka *o* in *e*, določil polglasniški izgovor kratkih in nenaglašanih *i* in *u* itd.¹²³ Zaslužen je, da je slovenski jezik začel pridobivati enotnejšo knjižno podobo. Njegovo prizadevanje za manj germaniziran knjižni jezik je spodbudilo iskanje izvirne skladijske in besedotvorne podobe slovenskega jezika.

Kopitarjeva slovnica je pomembna tudi zaradi celovitega in natančnega pregleda zgodovine slovenske književnosti in razvoja knjižnega jezika od leta 1550 do 1808¹²⁴ ter kritične revizije dotedanjih slovenskih slovnice. Slovenski jezik je predstavljen kot člen zelo obsežne družine slovanskih jezikov, podana je tudi ideja o izdelavi izboljšane, glasovju slovanskih jezikov prirejenega, enotnega latiničnega črkopisa.¹²⁵ Na podlagi Kopitarjevih idej o novem črkopisu sta na Slovenskem nastali dve novi pisavi – metelčica in dajničica. Kopitar je obe močno zagovarjal in se s tem zapletel v slovensko abecedno vojno (1831–1833), katere rezultat je bila vpeljava gajice, pisave, ki jo uporabljamo še danes.¹²⁶

Kopitarjeva slovnica je močno odmevala v slovenski jezikovni misli 19. stoletja in postala podlaga za slavistično delo naslednjih generacij. Čeprav je bila vseskozi poznana, vse do leta 1971 ni bila ponatisnjena. Ptujška knjižnica hrani dva od redkih ohranjenih izvodov prve izdaje. Prvi od njiju izvira iz knjižnice Davorina Žunkoviča. Provenienca drugega, nepopolnega in v preteklosti prevezanega izvoda, ni znana.

122 Kernc, 1932, str. 508.

123 Pogačnik, 1991, str. 261.

124 Dolgo časa je bila pomemben vir podatkov o slovenskem tisku protestantske dobe.

125 Merše, *Slovenske slovnice in pravopisi*, <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar?query=kopitar>

126 V 1. polovici 19. stoletja je na Slovenskem potekala polemika glede bohoričice in njene izboljšave. Slovníčarja Fran Serafin Metelko (1789–1860) in Peter Dajnko (1787–1873) sta jo skušala izboljšati vsak na svoj način. Tako sta nastali novi pisavi za zapisovanje slovenščine – metelčica in dajničica. Od bohoričice sta se razlikovali predvsem v tem, da sta zraven latiničnih vsebovali tudi cirilične znake. Metelčica je bila v rabi v letih 1825–1833, dajničica pa med letoma 1824 in 1839, zlasti na vzhodnem Štajerskem. Črkarska pravda se je končala z uvedbo gajice, poimenovane po Ljudevitu Gaju (1809–1872), hrvaškem jezikoslovcu, politiku, novinarju in pisatelju, osrednji osebnosti hrvaškega ilirizma. Gaj je češko latinico preoblikoval tako, da je bila primerna za zapisovanje hrvaškega jezika. Na Slovenskem je gajico začel uvajati Janez Bleweis (1808–1881) v časopisu *Kmetijske in rokodelske novice* (1843). Okoli leta 1845 je bila njena raba dokončno uveljavljena.

VALENTIN VODNIK

Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole

V' Lublani, 1811

Prva v slovenščini napisna slovnica slovenskega jezika in prvi učbenik za poučevanje materinščine

Valentin Vodnik
(avtor Franc Pustavrh, vir: NUK,
Zbirka upodobitev
znanih Slovencev)

Valentin Vodnik (Zgornja Šiška, 1758–1819, Ljubljana), frančiškan, duhovnik, šolnik, pesnik, časnikar in jezikoslovec, je ob Zoisu, Linhartu in Kopitarju eden najpomembnejših predstavnikov slovenskega preporoda.

Gimnazijo je obiskoval pri jezuitih v Ljubljani (1769–1775). Tu se je seznanil z Markom Pohlinom in postal član njegovega prerodnega krožka. Leta 1775 je vstopil v frančiškanski red, nato je študiral filozofijo v Novem mestu (1776–1778) in bogoslovje v Ljubljani (1778–1782). V letih 1782–1796 je opravljal duhovniško službo v Ljubljani, na Sori, Bledu, v Ribnici ter v Koprivniku nad Bohinjem. Po vrnitvi v Ljubljano je postal profesor na ljubljanski gimnaziji (1798) in eden najpomembnejših članov Zoisovega literarnega in slavističnega krožka. V času Ilirskih provinc (1809–1813) je za nekaj časa dosegel visoke službene časti in postal ravnatelj gimnazije ter nadzornik ljubljanskih osnovnih in rokodelskih šol. Po vrnitvi avstrijskih oblasti je bil zaradi sodelovanja s Francozi prisilno upokojen (1815).

Vodnik je bil eden od pomembnejših tvorcev sodobnega slovenskega jezika. S pisano besedo si je prizadeval za uveljavitev slovenskega jezika v javnem življenju in šolah. Pripravil je prvo pomembnejšo slovensko pesniško zbirko (*Pesme za pokushino*, 1806), urejal in pisal *Veliko pratiko* (1795–1797), *Malo pratiko* (1798–1800) ter *Ljubljanske novice* (1797–1800), prvi slovenski časopis, in pripravil nemško-slovenski rokopišni slovar. Leta 1799 je izdal *Kuharske bukve*, prvo slovensko kuharsko knjigo, s katero je utemeljil domačo kulinarčno terminologijo. Izdal je tudi prevod porodničarskega priročnika Jana Matouška *Babištvo ali porodničarski vuk za babice* (1818), zaradi česar ga prištevamo tudi med očete slovenske porodničarske terminologije.

Vodnik velja tudi za utemeljitelja slovenskega učbeništv. V času Ilirskih provinc, ko je bila v šolah kot učni jezik uvedena slovenščina, se je lotil pisanja slovenskih učnih knjig, s katerimi naj bi se utrdila raba slovenščine v šolah. Najpomembnejša med njimi je slovnica *Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole* (1811), prva slovnica

09

327.46=263

P i f m e n o f t

a l i

G r a m a t i k a

s a

Perve Shole.

V' L U B L A N I

Natisnil Leopold Eger, 1811.

Na prodaj v' sholah.

SLIKA LEVO
Vodnikov učbenik
za poučevanje
slovenščine je pisan
v bohoričici (foto:
arhiv KIPP).

slovenskega jezika, pisana v slovenščini, in prvi slovenski učbenik za poučevanje materinščine.¹²⁷ V njej je Vodnik odkrival izvirne zakonitosti slovenskega jezika: že pred letom 1807 je odkril tonemski naglas in ga v slovnici prvič predstavil, prvi je opozoril na stavčnočlenskost, prepoznaval je izvirne tvorbenne modele slovenskih besed in odkrival značilnosti slovenske skladnje, ki je bila v knjižnem jeziku preveč pod vplivom nemščine itd.¹²⁸ Izvirnost Vodnikove slovnice je v poskusu ustvariti slovensko slovnico terminologijo, na kar nakazuje slovarček strokovnih izrazov, ki ga je avtor dodal k slovnici. V slovarčku je slovenske jezikoslovne termine pojasnil z latinskimi, mestoma tudi z nemškimi ali francoskimi ustreznici.

V predgovoru k slovnici je Vodnik objavil svojo pesnitev *Ilirija oživiljena*,¹²⁹ s katero se je poklonil francoskim oblastem, predvsem zaradi koncesij, ki so jih dajale slovenskemu jeziku v javni rabi.¹³⁰ Po restavraciji avstrijskih oblasti, nenaklonjenih rabi slovenščine v javnem življenju in šolah, je Vodnikova *Pismenost* postala nezanimiva za šolsko rabo. Kot pomožno gradivo za slovenske učitelje se je neformalno uporabljala še naprej, vendar je bila iz večine izvodov *Ilirija oživiljena* odstranjena. V skrajšani obliki je kot učbenik za nižje razrede osnovne šole ponovno izšla leta 1847 v Trstu pod naslovom *Vodnikova Krajnska pismenost okrajšana za male šole*.¹³¹

Ptujski izvod Vodnikove slovnice izvira iz knjižnice Davorina Žunkoviča, ki je bila dobro založena z različnimi deli s področja slavistike.

127 Legan Travnika, *Slovenske slovnice in pravopisi*, <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik>

128 Prav tam.

129 Ta velja za prvo slovensko nacionalnopolitično pesem.

130 V času Ilirskih provinc je po Vodnikovi zamisli slovenščina v enotni osnovni šoli in gimnaziji postala učni jezik, v zadnjem letniku pa tudi učni predmet.

131 Priredil jo je Štefan Kociančič.

Lehrbuch

der

Windischen Sprache.

Ein

Bersuch

zur gründlichen Erlernung derselben

für

Deutsche,

zur vollkommeneren Kenntniß

für

Slowenen

von

Peter Dainko,

Weltpriester, Kaplan in der Stadtpfarr zu Radkersburg.

Grätz,

gedruckt und verlegt bey Johann Andreas Kienreich

1824.

Zbirka del Petra Dajnka

V Radgoni, Graz, 1817–1837

Ohranjeni zapisi vzhodnoštajerske slovenščine prve polovice 19. stoletja

SLIKA LEVO

Knjižica hrani dva izvoda Dajnkove slovnice. Enega je pridobila leta 1948 iz fondov knjižnice Državne gimnazije v Ptujju, drugi je nekoč bil del zbirke Študijske knjižnice v Mariboru (foto: arhiv KIPP).

Peter Dajnko (Črešnjevci pri Gornji Radgoni, 1787–1873, Velika Nedelja), duhovnik, štajerski razsvetljenec, jezikoslovec in nabožni pisatelj, se je v slovensko slovstveno zgodovino zapisal predvsem s pisavo dajničico, ki jo je predstavil leta 1824 v slovnici *Lehrbuch der Windischen Sprache*.

Gimnazijo je končal v Mariboru (1808), študij filozofije in teologije v Gradcu (1814). Po končanem študiju in duhovniški posvetitvi je odšel v Gornjo Radgono, kjer je dve desetletji opravljal službo kaplana. Od leta 1831 je bil župnik in dekan v Veliki Nedelji, nekaj časa je opravljal tudi službo okrožnega šolskega nadzornika. Bil je tudi sekovski duhovni svetovalec in lavantinski konzistorialni oziroma častni kanonik.

Dajnkov prerodni program je obsegal normiranje vzhodnoštajerskega deželne jezika v slovnici, prevod ali priredbo najpomembnejših cerkvenih besedil v novo oblikovan knjižni jezik, pripravo abecednikov in učbenikov, skrb za strokovno in poljudnostrokovno literaturo, prevajanje leposlovja in samostojno literarno ustvarjanje v vzhodnoštajerskem knjižnem jeziku in novi pisavi – dajničici. Na njegovo slovstveno delo so močno vplivali Jernej Kopitar s svojo idejo o preprostem in enotnem črkopisu, Janez Šmigoc, avtor prve slovnice vzhodnoštajerskega narečja, in Josef Dobrovsky, avtor slovnice češkega jezika, ki ga je Dajnko imel za idejnega vzornika pri pisanju slovnice in se je nanj oprl, ko je uresničeval svojo zamisel o narečnem govoru, izreki in pisavi, ki naj bodo razumljivi njegovim rojakom.

V slovnici *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824) je Dajnko oblikoval norme in predpise za vzhodnoštajerski knjižni jezik ter uvedel nov črkopis – *dajničico*. Namesto znakov bohoričice je uvedel nov način zapisovanja sičnikov in šumnikov. Sičnikom je po latinskem in češkem vplivu dodelil črke c, z, s, za šumnike (č, š, ž) pa uvedel posebne znake različnih provenienc. Uvedel je tudi posebna znaka za *nj* ter za vzhodnoštajerski glas *ü*, ki pa ju je po letu 1829 nehal uporabljati.¹³²

132 Kidrič, 1925, str. 116.

ČELARSTVO,
 ali
 celó novi, kratki, popoln navuk
 čelne reje,
 edína, prava ino gotova vodba, kak
 se naj lexej ino naj bolje dajo čele re-
 diti na dosegenje naj vekslega haska
 ino veselja,

K N I G A

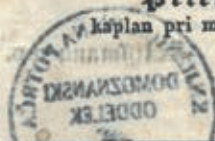
za vse čelne prijatele vsakega strana,

K e r o

je iz naj vednéših mnogoletnih čelarov ino
 po lastnih skušenostah spisal ino na
 svetlo dal

Peter Dajnko,

kaplan pri mestni fari v Radgoni.

VU GRADCI

va založbi knizne prodaje pri Damiani ino Sorgeč.
 Ino na komisiji pri A. Wajcingeri v Radgoni 1831.

Dajnko je v novi pisavi napisal številna poljudna vzgojna dela, nabožna berila, cerkvene pesmarice, katekizem, prevode Svetega pisma, basni, pregovore, uganke ter posvetno in cerkveno poezijo. Njegova nabožna dela, predvsem pesmarica *Sto cirkvenih ino drygih pobožnih pesmi* (1826), še zlasti pa dela s posvetno vsebino (*Kmet Izidor s svojimi otroki ino lydmi*, 1824, *Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajarskem*, 1827) ga kažejo kot večšega slovstvenega ustvarjalca z velikim smislom za živ jezik. O tem priča tudi njegov poljudnostrokovni čebelarški priročnik z naslovom *Čelarstvo* (1831), pomemben zaradi oblikovanja slovenskega čebelarškega izrazja. Priročnik velja za prvo v slovenščini napisano knjigo o čebelarstvu, ki ni prevod iz nemščine ali kakega drugega jezika.¹³³

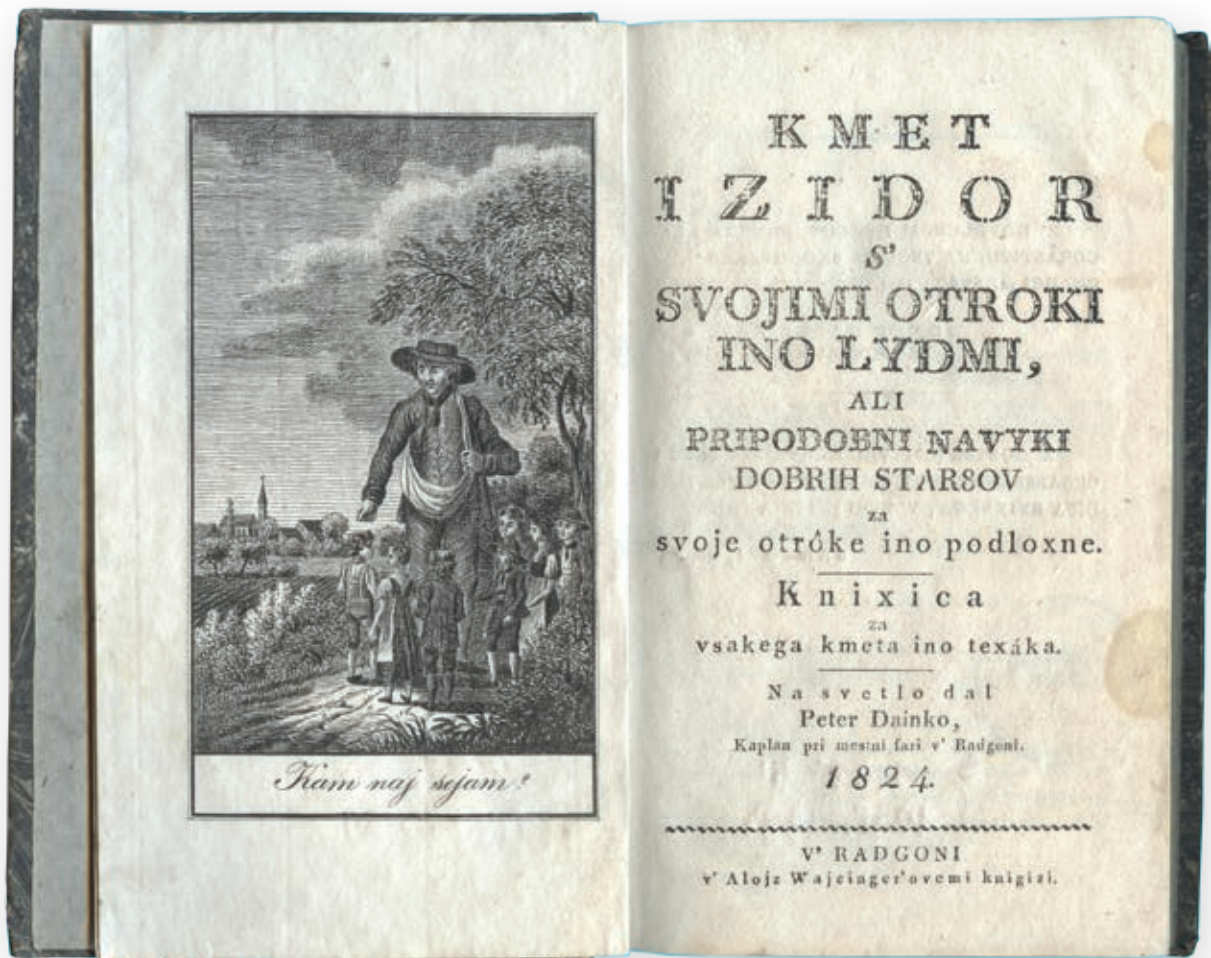
Dajnkov črkopis je bil na Štajarskem lepo sprejet. Uporabljali so ga številni štajerski nabožni pisci. V rabi je bil v letih 1824–1838. V dajnci je bilo natisnjenih več kot 50.000 knjig,¹³⁴ s čimer je pisava izpolnila poslanstvo, ki ji ga je namenil njen avtor: širiti znanje med najširše plasti slovenskega naroda. Leta 1831 je bila uvedena tudi v šole, a se je morala že 1838 iz nje umakniti, saj so se na Slovenskem pojavljale vedno močnejše težnje po enotnem slovenskem knjižnem jeziku. Ker se je Dajnko naslonil le na govor vzhodnega dela Štajerske, Prekmurja in Porabja, njegov črkopis ni mogel odigrati vloge vzpostavitve enotnega slovenskega knjižnega jezika. Dajncica se je morala, tako kot prej kranjska metelčica, umakniti gajici.

Ptujska knjižnica hrani nekaj redkih in dragocenih tiskov, v katerih se Dajnko

Dajnkovo *Čelarstvo* je prva knjiga o čebelarstvu, ki ni prevod iz nemščine ali kakšnega drugega jezika. Rokopisni lastniški vpis iz marca 1834 priča, da je bila knjiga nekoč last Martina Gasutarja (?). V knjižnico je prispela s fondi narodne imovine (foto: arhiv KIPP).

133 Novak, 1998, str. 374.

134 Orožen, 1988, str. 168.

Kmet Izidor s svojimi otroki ino lydmi, zbirka poljudne poučne in vzgojne proze, je Dajnkovo najizvirnejše besedilo. Gre za 130 vzgojnih zgodb (prilik), katerih namen je oblikovanje moralne podobe preprostega človeka in oblikovanje vedrega pogleda na svet, v katerem je z delavnostjo, pobožnostjo in moralnostjo mogoče doseči življenjsko srečo. Knjižnica je izvod pridobila leta 1964 z nakupom (foto: arhiv KIPP).

predstavlja kot prevajalec zahtevnih svetopisemskih besedil, kot pisec samostojnih proznih del ter sistematičen poljudni strokovni učitelj. V njih so ohranjeni neprecenljivi zapisi vzhodnoštajerske slovenščine prve polovice 19. stoletja. So tudi pomembno etnološko gradivo o življenju na vasi ter pomemben vir za raziskovanje pokrajinskega obrednega jezika in slovenske strokovne čebelarске terminologije.

- *Evangelijomi na vse nedele ino svetke skos leto* (1817)
- *Svetega pisma sgodbe is starega sakona* (1821)
- *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824)
- *Kmet Izidor s' svojimi otroki ino lydmi* (1824)
- *Posvetne pesmi med slovenskim narodom na Štajarskem* (1827)
- *Sveti križni pot, ali bridko terplenje ino smert našega gospoda Jezu Krista* (1829)
- *Božja služba keršanske mladosti ... s pristavljenjom cirkvenih pesmi* (1830)
- *Čelarstvo, ali celo novi, kratki, popun navuk čelne reje* (1831)
- *Knjižica pobožnosti za mlade ino dorašene kristjane* (1833)
- *Listi ino evangeli na vse nedele, svetke ino imenitneše dneve celega keršansko-katolskega cirkvenega leta* (1833)
- *Veliki katekizem, to je, kniga keršansko-katolskega navuka* (1833 in 1837)

 Historisch
 Topographisches
STEIERMÄRK

von
Steiermark
 Erster Theil
 von
 Carl Schmutz.

*
 Auf Kosten des Verfassers
 Graz
 Gedruckt bey And. Kiemreich
 1822

CARL SCHMUTZ

Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark

Gratz, 1822–1823

Dragocen vir za preučevanje zgodovine Štajerske pred letom 1848

SLIKA LEVO

Na frontispicu¹³⁷ so upodobljeni grbi štajerskih mest, med njimi tudi Ptuja, Ormoža, Maribora in Celja (foto: arhiv KIPP).

Carl Schmutz (grad Friendsberg pri Gradcu, 1787–1873, Linz), avstrijski posestnik, zgodovinar in topograf, je avtor zgodovinskega topografskega leksikona Štajerske, ki je še danes zelo pomemben in nepogrešljiv zgodovinski vir za preučevanje zgodovine Štajerske pred letom 1848.

Šolal se je na gimnaziji in univerzi v Gradcu, kjer si je pridobil široko znanje s področja prava ter mineralogije in botanike. V letih 1808–1814 je kot vojaški poveljnik sodeloval v avstrijsko-francoski vojni. Po porazu Napoleonove vojske je kupil posestvo pri Gradcu in se za nekaj časa posvetil kmetijstvu. Leta 1827 je ponovno stopil v državno službo in opravljal nekatere pomembne funkcije: vodil je Kmetijsko družbo za Zgornjo Avstrijo, bil je tajnik Združenja za industrijo in trgovino v Linzu in tajnik Cesarsko-kraljeve kmetijske družbe v Linzu. V letih 1845–1861 je urejal časopis *Landwirthschaftliche Zeitung für Oberösterreich* in bil prizadeven sodelavec dnevnika *Austria*.

Schmutz se je intenzivno ukvarjal tudi s študijem zgodovine, geografije, topografije, kartografije in statistike. Rezultate svojih študij je objavljaval v različnih časopisih (*Der Aufmerksame*, *Hesperus*, *Steiermärkische Zeitschrift*) ter na različnih zemljevidih,¹³⁵ v letih 1822–1823 pa izdal svoje najpomembnejše delo *Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark* (*Zgodovinski topografski leksikon Štajerske*). Za svoje znanstveno delo je dobil več priznanj: leta 1828 je postal dopisni član pruske Akademije znanosti v Erfurtu, leta 1831 pa častni član bavarske Akademije znanosti ter Cesarsko-kraljeve družbe za kmetijstvo in industrijo.¹³⁶

¹³⁵ *Specialkarten des Cillier, des Grazer, des Brucker, des Marburger und des Judenburger Kreises* (1831), *Orographische Karte des Herzogtums Steiermark* (1823), *Specialkarte des Herzogthums Steiermark* (1832).

¹³⁶ Katzmann, 1993, https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmutz_Karl_1787_1873.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=schmutz*

¹³⁷ Ilustracija ob naslovni strani, pogosta zlasti v izdajah 18. in 19. stoletja.

dd. Wien den 1. März 1621 verkaufte Kaiser Ferdinand diese Hschft., welche bisher Karl Freyherr von Billinger pfandweise inne hatte, an Ulrich Freyherrn von Eggenberg.

Das Schloß ist in Fischers Topographie abgebildet.

Pettau, die Herren von. Dieses mächtige Geschlecht besaß die Hschften. Pettau, Wurmberg, Friedau, Ehrenhausen, Weitersfeld, Fraubeim, Weinburg, Schwanberg, Gleichenberg, Ankenstein, Windischfeistritz, Seckau ob Leibnitz, Großsonntag, Wöllan und Rabensberg. Sie waren Erbmarschälle in Steyermark nach Absterben der Wildone, mit Hartneid erhielten dieses Amt Herdegen und Friedrich von Pettau. Hans Herr von Pettau turnierte 1365 zu Zürich, bey dem Turniere, welches Wolf Herzog von Bayern hielt. Die Welzer waren Lehensleute deren von Pettau, wie 1367 Hartneid der Zunge von Pettau, Marschall in Steyer, Kunzen dem Welser und seine Hausfrau, Friedrich von Pettau, oberster Marschall und Hauptmann in Steyer, Konraden Welzer 1434 laut Urkunden belehnte. Friedrich von Pettau erscheint 1184 in den Stiftungs- und Bestätigungs-Urkunden der Ottokare von Worum, Zeitz und Zeremald. Ein anderer Friedrich von Pettau lebte um das Jahr 1207, und erscheint 1209 in einer Donations-Urkunde zu Gmünd.

Historisch Topographisches Lexikon von Steyermark je izšel pri založbi Andreasa Kienreicha v Gradcu, v štirih zvezkih in na avtorjeve stroške. Gradivo zanj je avtor zbiral skoraj osem let, pri čemer je pregledal vso razpoložljivo literaturo (več kot 250 del) ter številne arhivske in rokopisne vire. Leksikon vsebuje ok. 10.000 gesel s podatki o mestih, trgih, vaseh, zemljiških gospostvih, gradovih, dvorcih, samostanih, cerkvah in župnijah na Štajerskem, podatke o sodni in upravni ureditvi dežele, podatke o gorah, rekah, potokih, jezerih, mineralnih vodah, vinorodnih področjih, rudnikih in fužinah ter statistične podatke o različnih kategorijah zemljišč, prebivalstvu, gospodarskih panogah, stanovanjskih objektih, živini ... Vsebuje tudi celo vrsto historičnih in genealoških podatkov o več kot 700 štajerskih plemiških družinah ter biografske podatke o vseh na Štajerskem rojenih pisateljih in umetnikih (do leta 1820). V delu so zajeti tudi kraji današnje slovenske Štajerske ter osebnosti in plemiške družine, ki so v preteklosti pomembno zaznamovale življenje na našem območju.¹³⁸

Provenienca leksikona, ki ga hrani ptujska knjižnica, ni znana. Na sprednji notranji strani imajo zvezki vpisane rokopisne oznake H 37/1–4. Morda so nekoč bili del katere izmed privatnih knjižnic.

V leksikonu najdemo številne podatke o mestu Ptuj in rodbini Gospodov Ptujskih (foto: arhiv KIPP).

FRANCE PREŠEREN

Kerst per Savizi

V Ljubljani, 1836

Prva umetniška epsko-lirska pesnitev v slovenskem jeziku

France Prešeren
(avtor Ferdo Vesel,
vir: NUK, Zbirka
upodobitev znanih
Slovencev)

France Prešeren (Vrba, 1800–1849, Kranj) je eden najpomembnejših slovenskih literarnih ustvarjalcev. Velja za utemeljitelja modernega slovenskega pesniškega jezika in ustvarjalca, ki je povzdignil slovensko književnost na evropsko raven. Literarna zgodovina ga uvršča med najvidnejša imena evropske romantične poezije.

Šolal se je v Ljubljani, kjer je dokončal šest razredov gimnazije (1813–1819) in dva letnika filozofije na liceju (1819–1822). Po končanem študiju prava na Dunaju (1828) in opravljenem sodniškem in odvetniškem izpitu (1832) se je kot koncipient zaposlil pri ljubljanskem odvetniku Blažu Crobathu (1834–1846). Samostojno advokaturu v Kranju je odprl šele leta 1846.

Svoje pesmi je objavljaval v tedniku *Illyrisches Blatt*, v almanahu *Kranjska čbelica* in v Bleweisovih *Novicah*. Sprva je pisal lahkotne ljubezenske pesmi, pozneje osebnoizpovedno liriko v romantičnem slogu (*Slovo od mladosti*, *Sonetje nesreče*, *Glosa*, *Krst pri Savici* idr.). V tretjem obdobju njegovega ustvarjanja je opazen odmik od osebne k družbeni tematiki, deloma tudi k prigradniškemu pesnjenju (*K slovesu*, *Sila spomina*, *Zdravljica*, *Neiztrohnjeno srce* idr.). *Poezije*, svojo edino pesniško zbirko, ki predstavlja prvo umetnostno dozorelo in evropsko primerljivo delo slovenske poezije, je izdal leta 1847. S svojimi družbeno obarvanimi verzi je aktivno posegal v slovensko narodno in kulturno življenje in pomembno vplival na slovensko narodno zavest.

Prešernov *Krst pri Savici* je prva umetniška epsko-lirska pesnitev v slovenskem jeziku in velja za mojstrski primer evropskega romantičnega pripovedništva v verzih. Literarna zgodovina ga uvršča med ključna dela slovenske književnosti. Zgodovinsko zaledje pesnitve je povzeto iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* in Linhartovega *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*.¹³⁹ Dogajanje, postavljeno v bohinjsko pokrajino, opisuje nasilno pokristjanjevanje karantanskih Slovanov v 2. polovici 8. stoletja ter zadnji upor poganske vojske zoper bavarsko

139 Paternu, 1994, str. 147.

K E R S T

per

S A V I Z I.

—
Povést v versih.
—

Sloshil

D^r. PRESHÉRIN.

—
V Ljubljani,
natisnil Joshef Blasnik.

—
1836.

Uvod Prešernove
pesnitve pripoveduje
o bojih med pogani
in kristjani (foto: arhiv
KIPP).

V v o d.

V aljhún ^{1/}, fin Kajtimára, bòj kervávi
She dólgo býe sa kerfhánfko véro,
S Avreljam Droh ^{2/} fe vèzh mu v brán ne flávi;
Konzháno níjno je in marfiktéro
Shivlénje, krí po Kránji, Koratáni
Prelíta napolníla bi jeséro.
Gnijó po pólji v bójih pokonzháni
Trum fèrzhni vájvodi, in njih vojfháki,
Šam Zhertomír fe s májhuim trópam bráni.
Bojúje fe nar mlájfhi med junáki
Sa véro flárfhov, lépo Bóg'njo Shívo ^{3/},
Sa Zhèrte, sa Bogóve nad obláki.
On s njimi, ki she terd'jo véro krívo
Beshí tjé v Bóhinj, v Biferfhko dolíno,
V terdnjávo sídano na flálo fivo.

SLIKA LEVO
Ptujška knjižnica
hrani prvo izdajo
Krsta pri Savici
(foto: arhiv KIPP).

krščansko vojsko ter njene domače sobojevnike. Boj se konča s porazom poganov leta 722 in njihovim pokristjanjenjem. Glavna junaka pesnitve sta Črtomir, poveljnik majhne in neuklonljive poganske vojske, in njegova ljubezen Bogomila, hči poganskega svečenika boginje Žive.

Lirsko-epska pesnitev z ljubezensko, narodno-zgodovinsko in religiozno tematiko se loteva številnih vprašanj: vprašanja narodove, družbene in posameznikove svobode, kamor spada tudi pravica do svobodne izbire vere, družbenih zakonov in načina življenja, vprašanja bratomorne vojne ter človekove osebne usode v kritičnih trenutkih zgodovine, vprašanja človekovega iskanja osebne sreče, hrepenenja po ljubezni, pa tudi življenjskega obupa, resignacije, odpovedi in vdanosti v usodo.

Prešeren je svojo povest v verzih spisal v drugi polovici leta 1835. Izdal jo 14. aprila 1836 v samozaložbi. V mehke platnice vezano knjižico s 36-imi stranmi je posvetil Matiju Čopu, svojemu tragično preminulemu prijatelju in literarnemu mentorju. Natisnil jo je ljubljanski tiskar in založnik Jožef Blaznik v 600 izvodih, na avtorjeve stroške. V času Prešernovega življenja je bilo delo objavljeno še dvakrat: v Bleiweisovih *Novicah* (1844) in v *Poezijah* (1847).¹⁴⁰ Po pesnikovi smrti je doživelo številne izdaje in prevode. S svojim sporočilom je že od nekdaj vznemirjalo literarne raziskovalce, saj metaforizacija zgodbe z zgodovinsko, bivanjsko in versko problematiko omogoča različna branja in interpretacije.

Ptujski izvod prve izdaje *Krsta pri Savici* izvira iz Knjižnice Mestnega Ferkovega muzeja. Knjiga je bila v preteklosti prevezana.

140 Kos, 2000, str. 15.

NARODNE
PĚSNI ILIRSKE,

KOJE SE PĚVAJU

PO

ŠTAJERSKOJ, KRANJSKOJ, KORUŠKOJ I
ZAPADNOJ STRANI UGARSKE.

SKUPIO I NA SVĚT

IZDAO

STANKO VRAZ.

RAZDĚLAK I.

Wo man singt, da lass Dich fröhlich nieder:
Böse Menschen haben keine Lieder.

Schiller.

Mato Volarić. Kurogub II. Godine u Lujcu 1899.

U ZAGREBU.

K. P. ILIR. NAR. TISKARNA DRA. LJUDEVITA GAJA.

1899.

STANKO VRAZ

Narodne p̄esni ilirske, koje se p̄evaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske

U Zagrebu, 1839

Prvi slovenski knjižni tisk v gajici

Stanko Vraz
(vir: NUK, Zbirka
upodobitev znanih
Slovencev)

SLIKA LEVO

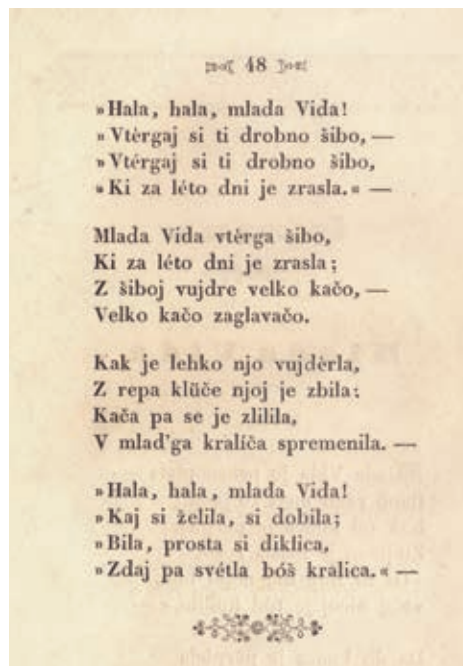
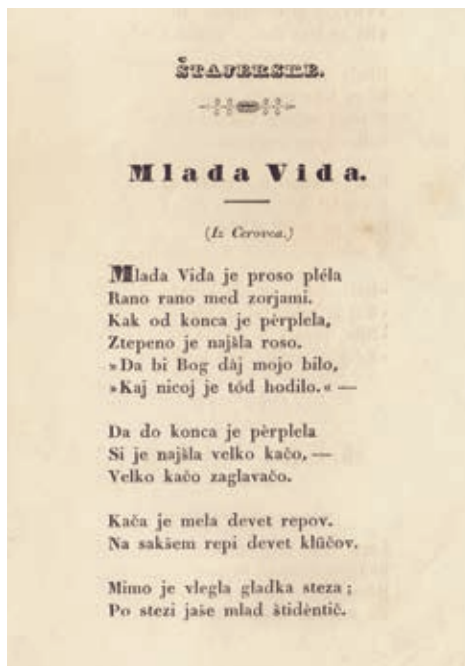
Narodne pesni ilirske – Vrazova edina slovenska objava (foto: arhiv KIPP)

Stanko Vraz (Cerovec pri Ormožu, 1810–1851, Zagreb), pesnik, narodopisec in prevajalec, glavni predstavnik ilirizma na Slovenskem, velja za prvega sistematičnega zbiralca ljudskega izročila na Slovenskem.

Po končani gimnaziji v Mariboru (1823–1830) je študiral filozofijo na graškem liceju (1830–1834). V Gradcu se je vpisal na študij prava, a ga je kmalu opustil. V času študija se je navdušil nad idejami panslavizma in južnoslovenskega ilirizma, ki naj bi na Balkanu uresničil vizijo o južnoslovenskem jezikovno-slovstvenem zedinjenju.

S pesniškim delom se je začel ukvarjati že v Gradcu. Upal je, da se bo lahko pridružil ljubljanskemu kulturnemu krogu s Prešernom na čelu, a je ta njegove ideje o kulturni in jezikovni unifikaciji južnih Slovanov in opuščanju slovenskega jezika v literaturi zavrnil, prav tako ni našel razumevanja za Vrazove predloge, da naj se v slovenski knjižni jezik sprejmejo nekatere vzhodnoštajerske jezikovne značilnosti. Ker se mu poskusi izdaje slovenskega pesniškega almanaha niso posrečili, je leta 1835 začel sodelovati pri hrvaški *Danici* in se približal Gajevemu ilirizmu. Leta 1838 se je preselil v Zagreb, kjer se je vključil v tamkajšnje kulturno in politično dogajanje. Nekaj časa je deloval kot urednik literarno-umetnostnega almanaha *Kolo* (1842–1850) in kot tajnik Matice Ilirske (1846–1850). Krajši čas je urejal tudi Gajev časopis *Danica*. V hrvaškem jeziku je objavil tri pesniške zbirke *Djulabije* (1840), *Glasi iz dubrave Žerovinske* (1841) ter *Gusle in tambura* (1845).

Vraz je za Slovence pomemben predvsem kot narodopisec. Študiral je svetovno ljudsko poezijo in jo tudi prevajal (albansko, poljsko, rusko, slovaško, srbsko, špansko). Zelo dobro je poznal slovansko kulturo, zgodovino in etnografijo in se z vnemo posvečal raziskovanju, zbiranju in zapisovanju ljudskih pesmi in napevov na Slovenskem. Zbral je več sto slovenskih ljudskih pesmi in njihovih različic ter zanje

Vrazova zbirka slovenske ljudske poezije prinaša 114 pesmi, od tega 70 s področja Štajerske (foto: arhiv KIPP).

zapisal tudi melodije. Zbiral je tudi opise ljudskih noš in šeg in za seboj zapustil številne dragocene zapise o življenju ljudi svojega časa.

Leta 1839 je v Zagrebu izdal zbirko *Narodne pesni ilirske, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske*, v kateri je objavil svoje lastne, pa tudi druge zapise slovenske ljudske poezije. Knjiga prinaša 114 ljudskih pesmi, zbranih po različnih slovenskih pokrajinah: 32 iz osrednje Slovenije (Kranjske), 70 iz Štajerske, 7 iz Koroške in 5 iz severovzhodnega dela Slovenije. Besedila so razdeljena na štiri poglavja: *Davorie* (op. junaške pesmi), *Balade, Romance* in *Dodane* (pesmi). Knjiga ima 2 predgovora: enega v ilirščini, drugega v slovenščini (*Dobrovoljnimu Slovencu!*).¹⁴¹ V predgovoru, napisanem v ilirskem jeziku, je Vraz spregovoril o zgodovini zbiranja ljudskih pesmi na Slovenskem in se zavzel za znanstven pristop pri obravnavi tovrstnega etnološkega gradiva. Izrazil je prepričanje, da so ljudske pesmi pomemben zgodovinski spomenik – so vir za spoznavanje dela, običajev in čustvovanja neke družbene skupine, njihovega odnosa do naravnega in družbenega sveta ter spomina na zgodovinske dogodke. Poleg domoljubnih potez imata uvod in zbirka znanstven značaj.¹⁴²

Narodne pesni ilirske so Vrazova edina slovenska objava. To je tudi prvi slovenski tisk v gajici.¹⁴³ Uveljavitev gajice, ki so jo Slovenci sprejeli po končani abecedni vojni, je bila tudi ena redkih trajnejših sledi, ki jih je na slovenskih tleh zapustilo ilirsko gibanje.

Izvod *Narodnih pesni ilirskih*, ki ga hrani domoznanski oddelek ptujske knjižnice, ima na naslovni strani lastniški vpis: »Mate Volarić, mudroljub II. godine u Senju 1847«. Knjiga je nekako zašla v ptujsko kapucinsko knjižnico, po drugi svetovni vojni pa postala del fonda novoustanovljene Študijske knjižnice na Ptuju.

¹⁴¹ Novak, 1986, str. 137–138.

¹⁴² Terseglav, 1982, str. 33.

¹⁴³ Kocijan, 2000, str. 373.

ANTON KREMPPL

Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim pogledom na Slovence

V Gradcu, 1845

Prva v slovenskem jeziku objavljena zgodovinska knjiga

Anton Kremppl
(vir: NUK, Zbirka
upodobitev znanih
Slovencev)

Anton Kremppl (Polički Vrh, 1790–1844, Mala Nedelja), duhovnik, narodni buditelj, zgodovinar in pisatelj, je avtor prve v slovenskem jeziku objavljene zgodovinske knjige.

Gimnazijo je obiskoval v Mariboru (1804–1805) in nato v Gradcu, kjer je študiral tudi bogoslovje (1811–1815) in bil že v tretjem letniku posvečen v duhovnika (1814). V letih 1815–1827 je bil kaplan v Svetinjah pri Ljutomeru, Ormožu in Ptujju, od leta 1827 dalje pri Sv. Lovrencu v Slovenskih goricah (danes Juršinci) in po letu 1836 pri Mali Nedelji.

Za slovenske prerodne ideje se je navdušil že v času študija v Gradcu. Na njegovo slovensko usmerjenost je vplival zlasti župnik Mihael Jaklin s Svetinj, na njegovo delo in navdušenost za preučevanje preteklosti pa Simon Povoden (1753–1841), ptujski krajevni zgodovinar in kurat, s katerim se je seznanil v času svojega službovanja na Ptujju (1820–1826). Kremplovo slovstveno delo obsega več izrazito praktičnih spisov (molitveniki, zbirke pridig, učbeniki za ljudske šole ...), v katerih je izražal zahtevo po uvedbi slovenščine kot učnega jezika v šoli in cerkvi. Zavzemal se je tudi za uvedbo enotne knjižne slovenščine in bil med prvimi, ki so pri Slovencih podprli uvedbo pisave gajice.

Kremplovo najpomembnejše delo so *Dogodivšine štajerske zemle. Z' posebnim ozirom na Slovence*. Knjiga z rodoljubno in narodnobuditeljsko vsebino je nastala v letih 1836–1844, v času njegovega službovanja pri Mali Nedelji. Čeprav je večino tekstov napisal v bohoričici, se je svoje *Dogodivšine* že od vsega začetka namenil izdati v gajici.¹⁴⁴ Tekst je moral večkrat predelati in na novo prepisati, saj mu je dunajski cenzurni urad dovoljenje za natis izdal šele za četrto predelavo dela. Izida knjige ni dočakal – izšla je šele jeseni 1845 v Gradcu.

Kremplove *Dogodivšine* so romantično navdušena in mestoma nekritično napisana zgodovina Štajerske.¹⁴⁵ Kljub pomanjkljivostim in nekaterim napačnim domnevam

¹⁴⁴ Friš, Matjašič Friš, 2000, str. 438.

¹⁴⁵ Glaser, 1932, str. 568.

DOGODIVŠINE ŠTAJERSKE ZEMLE.

Z' posebnim pogledom

na

S L O V E N C E.

S p i s a l

ANTON KREMPL,

Farmešter per mali Nedli v' slovenjih Goricah, sočlan
znotrajno-austrianske dogodivšinske družbe.

V' Grādci, 1845.

V' zalogi per Franci Ferstli bukvoferžci.

Kremplova zgodovina Štajerske je odigrala pomembno narodnoprebudno vlogo (foto: arhiv KIPP).

ima delo zgodovinski pomen, saj velja za prvo v slovenskem jeziku objavljeno zgodovinsko knjigo.¹⁴⁶ Avtor se ni ukvarjal zgolj s političnim zgodovinopisjem, pač pa je veliko pozornosti posvetil opisovanju ljudskega življenja, socialnih in družbenih razmer ter gospodarstva »štajerske zemlje«. Zlasti pomembni so opisi antropoloških in etnografskih značilnosti prebivalcev, opisi slovenskih ljudskih običajev (praznovanj, obredov, iger, plesov, petja), zanimanje za ljudsko govornico ter izražanje zahtev po uvedbi slovenščine kot učnega jezika v šolah in cerkvi.

Čeprav je Kremplova knjiga predvsem deželna zgodovina, je v nasprotju z ostalo štajersko historiografijo poudarjala narodno, ne deželno patriotsko stališče. Pred letom 1848 je odigrala pomembno narodnoprebudno vlogo in bila navzoča tudi v poznejšem narodnopolitičnem razvoju štajerskih Slovencev.¹⁴⁷

Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani dva izvoda Kremplovih *Dogodivšin štajerske zemlje*. Prvega je knjižnici podarila Študijska knjižnica v Mariboru ob 60. obletnici ustanovitve ptujskega Muzejskega društva (1953).¹⁴⁸ Drugi izvod je knjižnica pridobila z nakupom (1971). V naši zbirki je tudi Kremplov *Nemško-slovenski katekismus sa kerschanski navuk v pitanjih ino odgovorih (Deutsch-windischer Christenlehr katechismus in Fragen und Antworten)*, izdan leta 1826 na Ptuj.

¹⁴⁶ Grafenauer, 1981, str. 17.

¹⁴⁷ Vrbnjak, 2003, str. 190.

¹⁴⁸ Razvidno iz posvetila Janka Glazerja, takratnega ravnatelja mariborske Študijske knjižnice.

GRAZ

Steiermarks älteste Stadt

und ihre

Umgebung,

topografisch = historisch geschildert

von

Ferdinand Raisp,

fürstlich Dietrichsteinscher Beamter auf dem Schlosse Ober-Pettau, und
Mitglied des historischen Vereins in Steiermark.

Mit einer Ansicht der Stadt, und einem Plane derselben sammt Umgebung.

G r a z.

Druck und Papier von A. Leykam's Erben.

—
1858.

FERDINAND RAISP

Pettau: Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung

Graz, 1858

Prva monografija o Ptujju

Ferdinand Raisp
(vir: NUK, Zbirka
upodobitev znanih
Slovencev)

Ferdinand Raisp (Vicenca, 1818–1898, Ptuj), ptujski politik, zgodovinar in mestni kronist, je avtor prve monografije o Ptujju in okolici.

Osnovno šolo je začel obiskovati v Padovi. Leta 1824 se je s starši preselil na Ptuj. Tu je najprej zaključil normalko, nato pa štiri leta opravljal službo praktikanta pri računski upravi Invalidskega doma v Ptujju (1832–1836) in si pridobil znanja s področja geografije, statistike in zgodovine. Naslednji dve leti je služboval pri stavbarskem podjetju Omeyer v Gradcu, potem pa se je dalj časa izobraževal na potovanjih po Avstriji, Vzhodnih Alpah in Benečiji. Ko se je vrnil na Ptuj, je stopil v službo kneza Dietrichsteina na ptujskem gradu in bil leta 1848 imenovan za uradnika Dietrichstein-Herbersteinovih grofovskih posesti. Od 1862 je bil oskrbnik grofovskega posestva Ristovec v Brstju, leta 1873, ko so Herbersteini ponovno kupili ptujski grad, je postal oskrbnik ptujskih grajskih posesti. To delo je opravljal do upokojitve (1887).¹⁴⁹

Raisp je bil aktiven član zgodovinskega društva v Gradcu (od 1857). Leta 1862 je bil imenovan za korespondenta centralne komisije za umetnostne in zgodovinske spomenike na Dunaju. Deloval je tudi kot ptujski mestni kronist. Zavzeto je beležil dogajanje na Ptujju in v rokopisu zapustil kroniko mesta Ptuj za leta 1857–1898.¹⁵⁰ Nekaj časa je bil tudi član krajevnega šolskega sveta za ptujsko okolico (1870–1875) in odbornik obrtno-nadaljevalne šole (1888–1892). Čeprav je bil nemško vzgojen, se je priznaval za Slovenca. Bil je član Čitalnice v Narodnem domu, sodeloval je pri slovenskem preporodu in zagovarjal slovenske potrebe v šolstvu. V letih 1870–1892 je zastopal Slovence v ptujskem okrajnem zastopstvu.¹⁵¹

Raisp je avtor več del s področja zgodovine Ptujja. Svoje historične spise je

149 Baš, 1960, str. 16.

150 Hrani jo Zgodovinski arhiv na Ptujju.

151 Alič, 1953, str. 10–11.

CARL REICHERT

Einst und Jetzt

Graz, 1863–1866

Izjemen dokument o podobi slovenske Štajerske pred razmahom industrijske revolucije

Reichertova podoba iz albuma (foto: Albin Bezjak)

Carl Reichert (Dunaj, 1836–1918, Gradec), avstrijski slikar in grafik, je bil eden najpomembnejših vedutistov 19. stoletja. Prve nauke o slikarstvu je dobil od svojega očeta, slikarja in litografa Heinricha Reicherta (1803–1893). Po končani osnovni šoli v Gradcu se je izobraževal na tamkajšnji Stanovski risarski akademiji. Pozneje se je na Dunaju, v Münchnu in Gradcu seznanil še z umetnostjo litografije (kamnotiska). Sprva se je ukvarjal z vedutnim slikarstvom, pozneje pa predvsem s slikanjem živalskih motivov. Bil je član dunajskega Kluba akvarelistov in član Dunajskega umetniškega združenja (Wiener Kunstverein).

Na Štajerskem se je v spomin zapisal predvsem z dvema vedutnima albumoma oz. suitama: z *Burgerjevo suito* (izšla je sredi šestdesetih let 19. stoletja pri graškem založniku Antonu Burgerju) ter albumom *Einst und Jetzt* (*Nekoč in danes*), bolj znanem pod imenom *Reichertova suita*. V prvi je objavil jeklorezne podobe turistično privlačnih krajev in modnih zdravilišč na območju Štajerske,¹⁵³ v drugi pa litografske upodobitve štajerskih trgov, mest, gradov, dvorcev, cerkva in samostanov in tako izdelal izjemen dokument o podobi slovenske Štajerske pred razmahom industrijske revolucije.

Terenske skice za album *Einst und Jetzt* so začele nastajati v letih 1855–1860, med njegovim popotovanjem po Štajerski. Skice je kasneje litografiral in jih v letih 1862–1866 objavil v albumu. Tako je Štajerska v slabih dvesto letih, po Vischerjevi *Topografiji vojvodine Štajerske* (1681)¹⁵⁴ in *Stari Kaiserjevi suiti* (1824–1833),¹⁵⁵ dobila še tretji obsežnejši topografski album s podobami poglobitvenih arhitekturnih spomenikov dežele.

¹⁵³ Med njimi so tudi podobe zdravilišč v Rogaški Slatini, Dobrni, Laškem in v Rimskih Toplicah.

¹⁵⁴ Georg Matthäus Vischer (1628–1696) je bil avstrijski kartograf, topograf, geometer in duhovnik. V albumu *Topographia Ducatus Stiriae* (1681), znanem kot knjiga gradov, je upodobil najpomembnejše kraje in gradove na območju tedanje Štajerske.

¹⁵⁵ Joseph Franz Kaiser (1786–1859), avstrijski tiskar, založnik in mojster litografije, je pripravil album litografiranih podob slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev (Stara Kaisrejeva suita).

DZ 1137

REICHERT'S
ALBUM

Podoba gradov Velika Nedelja in Borl iz Reichertove suite (foto: arhiv KIPP)

Zbirka vedut *Einst und Jetzt* vsebuje 298 upodobitev štajerskih trgov, mest, gradov, dvorcev, cerkva in samostanov, od tega 73 z motivi iz današnje Slovenije (če upoštevamo še veduto avstrijske Radgone, na kateri je upodobljena tudi naša Gornja Radgona, jih je 74).¹⁵⁶ Za ptujsko območje so zlasti zanimive upodobitve Borla, Hrastovca, Ormoža, Ptuja, Turnišč, Velike Nedelje, Vurberka, Štatenberga, Zavrčja idr. Grafičnim upodobitvam so dodana spremna besedila z opisi stavb in skopimi zgodovinskimi podatki. Besedila za prvi zvezek je pripravil v glavnem Reichert sam, pri drugih so mu pomagali nekateri znani graški zgodovinarji in publicisti (Friedrich Pichler, Josef Zahn, Franc Ilwof idr.),¹⁵⁷ večkrat pa tudi domači ljubiteljski avtorji in lokalni poznavalci krajev in stavb, ki so bili člani Štajerskega zgodovinskega društva. Slednji so besedila, povzeta po relevantnih historiografskih delih, oplemenitili s svojimi osebnimi opažanji, ki jih drugje v literaturi skorajda ni najti. Reichertovim grafikam in opisom posameznih vedut so na posebnih listih priložene še drobne skice, povzete po Vischerjevih bakrorezih iz leta 1681. Tako sta za posamezne objekte bralcem na voljo dve upodobitvi, ki omogočata vpogled v spremembe, ki jih je določen objekt doživel v obdobju skoraj dvestotih let.¹⁵⁸

Suita je izšla v treh zvezkih (1862–1865), ki jim je leta 1866 sledil še dopolnilni četrti. V slednjem sta bila prvič objavljena portreta C. Reicherta in G. M. Vischerja, ki so ju knjigovezi pozneje uvezali med platnice prvega zvezka. V letih 1865–1870 je nekaj grafičnih listov, zloženih v zvezčiče, kot prilogo izdal časopis *Grazer Tagespost*.¹⁵⁹ Naročniki so grafike skrbno zbirali in jih nato pri različnih knjigovezih vezali v albume ali knjige.

Redke, bolj ali manj popolne izvode albuma *Einst und Jetzt* danes hranijo različne ustanove. Nekateri so vezani v en sam zvezek, drugi v štiri ali celo pet samostojnih knjig. Knjižnica Ivana Potrča Ptuj hrani popoln album. Dragocena, v usnje vezana knjiga z zlato obrezo, ki ohranja spomin na izginuli svet 19. stoletja, izvira iz knjižnice Mestnega Ferkovega muzeja na Ptuju.

SLIKA LEVO
Zajeten album je vpet v lesene, z usnjem prevlečene platnice (foto: Albin Bezjak).

¹⁵⁶ Stopar, 2015, str. 11.

¹⁵⁷ Prav tam.

¹⁵⁸ Stopar, 2015, str. 10–13.

¹⁵⁹ Ta grafična serija je znana pod imenom *Tagespostova suite*. Obsega 55 upodobitev, ki so jih izdelali Karl Haas, P. Krames in Carl Reichert. Reichertu je pripisanih 20 vedut (Stopar, 2015, str. 20).

JOSEF FELSNER.

Pettau
und seine
Umgebung.

Ein 2000-jähriges
Städtebild.

Topografisch-
historisch-statistische
Skizzen.

Illustriert von Alois Kasimir.

JOSEF FELSNER

Pettau und seine Umgebung: topografisch- historisch-statistische Skizzen

Pettau, 1895

Prvi turistični vodnik po Ptuju in njegovi okolici

Josef Felsner (Hainburg, 1844–ok. 1917¹⁶⁰) je bil ptujski mestni uradnik, lokalni zgodovinar, član in nekaj časa tajnik in knjižničar ptujskega Muzejskega društva. Bil je tudi urednik časopisa *Pettauer Zeitung*, enega najbolj branih spodnještajerskih časnikov.¹⁶¹

Šolal se je na državni višji šoli. Po opravljenem abiturentskem izpitu je stopil v vojsko (1866) in tam služboval do leta 1878. V letih 1879–1894 je opravljal različne civilne službe: najprej je delal kot carinski uradnik, nato kot upravnik grofovskih posesti v italijanskem Strassoldu, kot uradnik pri okrajnem glavarstvu v Feldbachu in kot uradnik pri mestnem uradu v Fürstenfeldu na avstrijskem Štajerskem. V začetku devetdesetih let, po smrti žene in sina, se je zaradi bolezni preselil v Dalmacijo in se posvetil pisateljevanju. Leta 1894 je na Ptuju prevzel funkcijo urednika časopisa *Pettauer Zeitung*, političnega glasila ptujskega nemštva. Leta 1896 je nastopil službo konceptnega uradnika v ptujskem mestnem uradu.¹⁶²

Leta 1895 je izdal knjižico *Pettau und seine Umgebung (Ptuj in njegova okolica)* – prvi ptujski turistični vodnik. Napisal ga je po naročilu Olepševalnega in tujskoprometnega društva,¹⁶³ ki si je prizadevalo za pospeševanje turizma in za povečanje prenočitvenih in stanovanjskih kapacitet v mestu. Ker se je na Ptuju število

¹⁶⁰ Leta 1917 naj bi 73-letni Felsner hudo bolan bival v Lipnici na avstrijskem Štajerskem (SI_ZAP/0005, AŠ 223, spis št. AR-36-1917).

¹⁶¹ Funkcijo urednika časopisa je opravljal od julija 1894 do novembra 1897 in od aprila do decembra 1904 (Zmazek, 2013, str. 39).

¹⁶² SI_ZAP/0005-017-00046, Mestna občina Ptuj (1864–1941), Spisi za leto 1896, AŠ 73, spis 5934-11.

¹⁶³ Ustanovljeno je bilo leta 1886.

Landesfürstliche

Kammerstadt Pettau.

obiskovalcev, ki so v mesto prihajali iz poslovnih razlogov ali na izlet in krajši dopust, počasi povečevalo, se je pojavila potreba po publikaciji, ki bi nudila najrazličnejše informacije o mestu in njegovi okolici.

Felsnerjev vodnik – natisnila ga je ptujška tiskarna Blanke¹⁶⁴ – bralce seznanja z zgodovino mesta in njegovimi kulturnimi spomeniki (grad, dominikanski samostan, proštijška cerkev sv. Jurija, Orfejev spomenik, minoritska cerkev sv. Petra in Pavla, kapucinski samostan, mestna hiša, gledališče idr.), s trgovsko in gostinsko ponudbo mesta ter z njegovo lego, podnebjem in možnostmi za prijetno preživljanje prostega časa. Obiskovalce je vabilo kar štirideset gostiln, hotelov in kavarn,¹⁶⁵ mnoge trgovine z raznoliko ponudbo, lepo urejene sprehajalne poti, Ljudski vrt z ribnikom, mestni park ob Dravi ter mestno kopališče z zdravilnimi kopelmi za lajšanje različnih zdravstvenih težav.

Vodnik je opremljen z ilustracijami Aloisa Kasimirja. V knjigi objavljene risbe so uporabili tudi za tiskanje razglednic (foto: Albin Bezjak).

¹⁶⁴ Ustanovitelj tiskarne je bil Wilhelm Blanke starejši (1824–1899). Na Ptuj je prišel leta 1852 kot knjigoveški pomočnik. Leta 1884 je od dr. Karla Breznika kupil hišo na Glavnem trgu 6 (danes Slovenski trg) in tu uredil knjigarno in tiskarno.

¹⁶⁵ Felsner, 1895, str. 154–155.

V vodniku so predstavljene tudi znamenitosti ptujske okolice: gradovi Vurberk, Turnišče, Ravno polje, Dornava, Rače, Muretinci, Ormož, romarska cerkev na Ptujski Gori, križniška komenda v Veliki Nedelji, cerkev svete Barbare v Cirkulanah idr. Omenjene so tudi številne možnosti za izlete v Haloze, na Donačko goro, v Krapinske Toplice, Trakoščan itd. Na koncu knjige, v poglavju *Statistik*, so navedeni še podatki o mestni upravi, različnih uradih, zdravstvenih in šolskih ustanovah, denarnih zavodih in društvih. Vodnik je opremljen z devetnajstimi ilustracijami slikarja Aloisa Kasimirja,¹⁶⁶ na katerih so razen mesta upodobljeni še gradovi Vurberk, Borl in Trakoščan, cerkev sv. Roka na Hajdini in romarska cerkev na Ptujski Gori.

V ptujski domoznanski zbirki so štirje izvodi Felsnerjevega vodnika. Eden od njih je v knjižnico prispel s fondi Muzejskega društva. Ostale je KIPP pridobila z nakupom in z darovi nekaterih posameznikov – enega od njih je skupaj z ostalo knjižno zapuščino ptujski knjižnici darovala etnologinja in umetnostna zgodovinarica dr. Štefka Cobej.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Alois Kasimir (Dunaj, 1852–1930, Dunaj) je otroštvo preživel na Ptujju. Izšolal se je za knjigoveza, a se je kasneje posvetil slikarstvu. Ukvarjal se je tudi s fotografijo in gojil ljubezen do glasbe. Bil je član društva štajerskih likovnih umetnikov in član nemškega umetniškega društva v Rimu. V šolskem letu 1915/1916 je začel poučevati risanje na ptujski gimnaziji. Ob koncu prve svetovne vojne je službo izgubil in se odselil na Dunaj. Kasimir je bil slikar samouk. Slikal je predvsem portrete, krajine in vedute. Med njimi izstopajo veduta Ptujja (1892–1894) ter ilustracije, ki jih je po naročilu Olepševalnega in tujskoprometnega društva Ptuj napravil za Felsnerjev vodnik po Ptujju (1895). Njegova dela hranijo Pokrajinski muzej Ptuj – Ormož, Zgodovinski arhiv Ptuj, Nova galerija v Gradcu, Slikovni in tonski arhiv v Gradcu in nekateri zasebniki (Sedej, 1987, str. 39).

¹⁶⁷ Več o knjižni zapuščini dr. Štefke Cobej glej: Zmazek, M.: Zapuščina dr. Štefke Cobej v ptujski knjižnici. V: *Zapuščina Štefke Cobej* (ur. M. Petrovič), Ptuj, Knjižnica Ivana Potrča, 2012, str. 74–79.

Der
aus dem Parnasso ehemals entlauffenen
vortrefflichen

ochin /

Welche bey denen Göttinnen Ceres,
Diana und Pomona viel Jahre gedienet/
Hinterlassene und bishero /

Ben unterschiedlichen der Löbl. Koch = Kunst beflisse =
nen Frauen zu Nürnberg / zerstreuet und in grosser Ge =
heim gehalten gewesene

Wemerck = Setzt;

Voraus zu erlernen /

Wie man über anderthalb Tausend / so wol gemeine /
als rare Speisen; in Suppen / Musen / Pasteten / Brühen / Essi =
gen / Saladen / Salsen / Sulzen / Vorrichten / Neben = Essen /
Eiern / gebraten = gebachen = gesotten = und gedämpfften Fischen /
Wildbrät / Geflügel / Fleisch / auch eingemachten Sachen /
Dorten und Zuckerwerck bestehend ;

Wohlgeschmack und Leckerhafft / nach eines jeden Beutel / zu zuberei =
ten und zu kochen ; auch zu welcher Zeit man alle Zugehörungen
einkauffen / und bemeldte Speisen auftragen solle.

Mit unermüdetem Fleiß zusammen gesamlet / und denen wohl = geübten
Künstlerinnen zu beliebiger Centur , denen unerfahrenen aber zur Lehr und Unter =
richt / durch öffentlichen Druck mitgetheilet

Nürnberg /

In Verlegung Wolfgang Moritz Endfers / 1691.

Viri in literatura

Literatura

- Alič, F.: Štirje ptujski lokalni zgodovinarji, ki so pripravljali, ustanovili in vodili naš muzej. V: *Ptujski zbornik*, 1953, str. 8–15.
- Antič, I.: *Veliki svetovni biografski leksikon*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2002.
- Badalić, J.: *Inkunabule u narodnoj republici Hrvatskoj*. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1952.
- Baš, A.: Poglavlja iz etnološkega dela Stanka Vraza na Slovenskem. V: *Traditiones*, 7–9 (1978–1980), str. 189–249.
- Baš, F.: Raisp, Ferdinand. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 9 (1960), str. 16.
- Berčič, B.: O nastajanju Dalmatinove Biblije. V: Dalmatin, J.: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta* (faksimile). Ljubljana, Mladinska knjiga, 1968.
- Berčič, B.: *Tiskarstvo na Slovenskem: zgodovinski oris*. Ljubljana, odbor za proslavo 100-letnice grafične organizacije na Slovenskem, 1968.
- Bizjak, M.: Ptujška rokopisna glasbena zbirka. V: *Littera scripta manet* (ur. L. Majnik). Ptuj, Ljudska in študijska knjižnica, 1993, str. 51–57.
- Bs: Ljudje, ki se jih bomo spominjali ob letošnjem jubileju Muzejskega društva. V: *Tednik*, letn. 6, št. 34 (21. 8. 1953), str. 2.
- Dolar, J.: *Spomin človeštva*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1982.
- Ciglencečki, M.: Letoviščarstvo na Ptuj v 19. stoletju. V: *Ptujski zbornik*, 5 (1985), str. 309–323.
- Ciperle, J.: Orbis pictus (svet v slikah) J. A. Komenskega, najbolj razširjeni in najbolj priljubljeni učbenik. V: *Pionir*, letnik 38, št. 4 (dec. 1982), str. 13–15.
- Emeršič, J.: Po 200 letih se je vrnil izgubljeni sin. V: *Tednik*, leto 51, št. 23 (11. 6. 1998), str. 8.
- Eybl, M.: The early keyboard concertos in Ptuj: music composed for the Dornava court? V: *De musica disserenda*, IV/2, 2008, str. 65–85.
- Friš, D., Matjašič Friš, M.: »Dogodivšine štajerske zemlje« Antona Krempla v »krempljih« cenzure. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 71, n. v. 36 (2000), št. 3, str. 429–456.
- Galić, A., Došen, A.: Kozmografija Sebastiana Münstera kao renesansno zrcalo svijeta. V: *Geoadria*, letn. 22 (2017), št. 1, str. 65–104.
- Glaser, J.: Krempl, Anton. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 4 (1932), str. 567–569.
- Glaser, J.: O prvih ptujskih tiskih. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, leto 28 (1933), str. 207–213.
- Glavan, M.: *Dalmatinova Biblija in Slovenci*. Ljubljana, DZS, 1994.

- Glonar, J.: Herberstein, Sigismund, baron (1486–1566). V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 2 (1926), str. 313–314.
- Golia, L. M.: Herbersteinovo življenje; Rusija v 16. stoletju; Bibliografija. V: Herberstein, S.: *Moskovski zapiski*. Ljubljana, DZS, 1951, str. 187–250.
- Grafenauer, B.: Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovinopisja. V: *Zgodovinski časopis*, letn. 35 (1981), str. 15–27.
- Gregorič, J.: Sveti Bernard in njegova dela. V: *Sveti Bernard: Govori o Visoki pesmi*. Ljubljana, Družina, 1990, str. 7–12.
- Gspan, A., Badalič, J.: *Inkunabule v Sloveniji*. Ljubljana, SAZU, 1957.
- Gspan, A. ... et al.: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963.
- Hernja Masten, M.: 200 let tiskarstva na Ptuj. V: *Littera scripta manet* (ur. L. Majnik). Ptuj, Ljudska in študijska knjižnica, 1993, str. 71–108.
- Höfler, J.: Predgovor. V: *Birk, W. R.: Suita G-dur ; Suita F-dur : čembalo* (Ptujška zbirka, zv. 1, ur. M. Bizjak). Ljubljana, DZS, 1985, str. 3–5.
- Höfler, J., Klemenčič, I.: *Glasbeni rokopisi in tiski na Slovenskem do leta 1800: katalog*. Ljubljana, NUK, 1967.
- Jankovič, I., Parojčić, D., Stupar, D.: Paracelzus – alhemičar ili lekar. V: *Timočki medicinski glasnik*, vol. 29 (2004), br. 4, str. 265–271.
- Jesenšek, M., Rajh, B. (ur.): *Dajnkov zbornik*. Maribor, Slavistično društvo, 1998.
- Kepler, Johannes. V: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, zv. 3 (1967), str. 453–454.
- Kernc, E.: Kopitar, Jernej. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 4 (1932), str. 496–513.
- Kidrič, F.: Dalmatin, Jurij. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 1 (1925), str. 116–124.
- Kidrič, F.: Dajnko, Peter. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 1 (1925), str. 111–116.
- Kidrič, F.: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do marčne revolucije*. Ljubljana, Slovenska matica, 1929.
- Kidrič, F.: Linhart, Anton Tomaž. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 4 (1932), str. 664–672.
- Kocijan, G.: Vraz, Stanko. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14 (2000), str. 372–373.
- Kološa, V., Nared, A., Trpin, D. (ur.): *Žiga Herberstein, odkritelj Rusije*. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 1999.
- Kos, J.: Nastanek in izid Krsta pri Savici. V: Prešeren, F.: *Krst pri Savici* (Zbirka Klasje). Ljubljana, DZS, 2000.
- Kos, J., Toporišič, J.: Valentin Vodnik. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 14. (1986), str. 509–528.
- Kos, J.: *Valentin Vodnik*. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1990.
- Kos, J.: Vodnik, Valentin. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14 (2000), str. 286–288.
- Koter, D.: Glasbeni tiski in rokopisi 15. in 16. stoletja, ohranjeni na Ptuj. V: *Statut mesta Ptuj iz leta 1513: mednarodni simpozij ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru* (ur. M. Hernja Masten). Ptuj, Zgodovinski arhiv, 2003, str. 101–112.
- Lipnik, J. (ur.): *Volkmerjev zbornik: referati s simpozija v Destrniku*. Maribor, Slavistično društvo, 1998.
- Lukman, F.: Megiser, Hieronim. V: *Slovenski biografski leksikon*, 5. zv. (1933), str. 84–87.
- Majnik, L., Emeršič, J., Kajzovar, V.: *Dragocenosti ptujške knjižnice*. Ptuj, Ljudska in študijska knjižnica, 1988.
- Mlinšek, D., Suhadolnik, S.: Megiser, Hieronim. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 7 (1993), str. 54.
- Moravec, D., Grafenauer, B., Schmidt, V.: Linhart, Anton Tomaž. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6 (1992), str. 188–191.
- Muzur, A.: Paracelsus. V: *Medix*, letn. 23 (2017), št. 124/125, str. 122–123.
- Novak, A.: Čebelar Peter Dajnko. V: *Dajnkov zbornik*, 1998, str. 373–377.
- Novak, V.: *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1986.
- Orožen, M.: Dajnko, Peter. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 2 (1988), str. 168–169.
- Orožen, M.: Govorno in knjižno besedišče v Megiserjevem slovarju 1744. V: *Slavistična revija*, letn. 37 (1989), št. 1–3, str. 121–133.
- Pajtlar, F.: *U. J. Paulič – Sadonik: posebnež iz Lovrenca na Pohorju*. Lovrenc na Pohorju, KUD Jože Petrun, Krajevna skupnost; Ruše, Občina, 1997.
- Paternu, B.: *France Prešeren in njegovo pesniško delo I–II*. Ljubljana, MK, 1977.
- Paternu, B.: *France Prešeren (1800–1848)*. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Paternu, B.: Prešeren, France. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 9 (1995), str. 307–314.

- Petrič, E. ... et al. (ur.): *Slovenski diplomati v slovanskem svetu*. Ljubljana, ZRC SAZU, 2010.
- Potrata, M.: *Pesništvo Leopolda Volkmerja*. Maribor, Kulturni forum, 1994.
- Povšič, J.: Vega, Jurij. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 13 (1982), str. 380–386.
- Poznik, A.: Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje na Ptujju. V: *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 8 (1985), str. 115–126.
- Premzl, P. (ur.): *Slovenještajerske vedute Carla Reicherta*. Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl, 2015.
- Prosen, M.: Orbis pictus – knjiga knjig. *Spika*, letn. 19, št. 10 (okt. 2011), str. 417–418.
- Ptuj erwirbt Dalmatin-Bibel. V: *Mariborer Zeitungung*, letn. 77, št. 297 (31. 12. 1937), str. 4.
- Pušnik, F.: Medicina renesanse in dunajska medicinska fakulteta v času Andreja Perlacha (1490–1551). V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 62, n. v. 27 (1991), št. 2, str. 237–250.
- Rajh, B.: Peter Dajnko kot predstavnik vzhodnoštajerskega razsvetljenstva. V: *Dajnkov zbornik*, 1998, str. 11–26.
- Rajhman, J.: Vloga Petra Dajnka v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 41, n. v. 6 (1970), str. 296–320.
- Rajhman, J.: Pomen Dalmatinove Biblije v slovenskem protestantizmu. V: *Znamenje*, letn. 14 (1984), št. 2, str. 110–119.
- Reisp, B.: *Janez Vajkard Valvasor: v besedi in sliki*. Ljubljana, MK, 1983.
- Reisp, B.: *Redki stari tiski*. Ljubljana, Slovenska matica, 2001.
- Rugel, J. (ur.): *Žiga Herberstein: 1486–1566: potomec znamenitega rodu iz slovenske Karantanije, vojščak, državnik, diplomat in mirotvorec v „Moskovskih zapiskih“ odkril Rusijo v Evropi*. Moskva, Društvo za promocijo stikov med Slovenijo in Rusijo „Dr. F. Prešeren“, Bele alve; Bilje, Humar, 2000.
- Rupel, M.: *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1951.
- Rupert, M.: *Inkunabule: V: Zakladi Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani*. Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica, 2003, str. 28–33.
- Sedej, I.: *Ptujski slikarji XX. stoletja*. Ptuj, Kulturna skupnost občine, 1987.
- Sitar, S.: Vega, Jurij. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14 (1994), str. 165–166.
- Sitar, S., Čad, G.: *Jurij Vega. Vegovo Zasavje*. Ljubljana, ZKO Moste-Polje; Dolsko, Turistično društvo, 1997.
- Skrabar, V.: Ferdinand Raisp (1818–1898). V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letn. 19 (1924), št. 1, str. 1–8.
- Slodnjak, A.: *Prešernovo življenje*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1968.
- Slodnjak, A.: Anton Krempl (1790–1844) in njegove Dogodivščine Štajerske zemlje. V: A. Krempl: *Dogodivščine štajerske zemlje: s posebnim pogledom na Slovence*. München, Rudolf Trofenik, 1974, str. V–XV.
- Slodnjak, A.: Volkmer, Leopold. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 14 (1986), str. 571–573.
- Slodnjak, A.: Vraz Stanko. V: *Slovenski biografski leksikon*, zv. 14 (1986), str. 606–614.
- Slovenski veliki leksikon*. Ljubljana, Mladinska knjiga, 2003–2005.
- Smolik, M.: *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi do konca 18. stoletja*. Ljubljana, Semeniška knjižnica, 1963.
- Snoj, J.: *Gregorijanski koral v srednjeveških rokopisih na Slovenskem*. Ljubljana, SAZU, 2018.
- Splošni religijski leksikon*. Ljubljana, Modrijan, 2007.
- Stopar, I.: *Slikovite podobe Slovenije: 101 veduta naše dežele, kakršna je bila nekoč*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2013.
- Stopar, I.: *Spremna študija. V: Slovenještajerske vedute Carla Reicherta* (ur. P. Premzl): Maribor, Umetniški kabinet Primož Premzl, 2015, str. 1–53.
- Terseglav, M.: Stanko Vraz in slovensko romantično gibanje za ljudsko pesem. V: *Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1982, str. 25–36.
- Toporišič, J. (ur.): *Kopitarjev zbornik*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 1996.
- Toporišič, J.: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1992.
- Vovko, A. (ur.): *Valvasorjev zbornik: referati s simpozija v Ljubljani 1989*. Ljubljana, SAZU, 1989.
- Vrbnjak, V.: Prispevek k zgodovinopisju na slovenskem Štajerskem. V: *Studia Historica Slovenica*, letn. 3 (2003), št. 2–3, str. 185–209.
- Vuk, N.: *Razvoj turizma na Spodnjem Štajerskem v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno s poudarkom na mariborskem in ptujskem območju: magistrsko delo*. Ljubljana, Filozofska fakulteta, 2010.

Zmazek, M.: Nemškonalno usmerjeno časopisje na Ptujskem. V: Doberšek, M., Zmazek, M.: *Ptujska časopisna dediščina*. Ptuj, Knjižnica Ivana Potrča, 2013, str. 32–53.

Zwitter, F.: Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo. V: *Naša sodobnost*, letn. 5 (1957), št. 1, str. 1–13.

Zwitter, F.: Linhartova doba, misel in delo. V: Linhart, A.: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*. Ljubljana, Slovenska matica, 1992, str. 303–350.

Spletne viri

Adam Lonicer. Dostopno na: *Wikipedija, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Adam_Lonicer (3. 9. 2019).

Bernard iz Clairvauxa. Dostopno na: *Wikipedija, prosta enciklopedija*, https://sl.wikipedia.org/wiki/Bernard_iz_Clairvauxa (4. 9. 2019).

Biografie und Lebenslauf von Johannes Kepler. Dostopno na: *Biologi-Schule.de: Kompaktes Wissen für Schule und Studium*, <http://www.biologie-schule.de/johannes-kepler.php> (3. 9. 2019).

Braunn, J.: Renner, Franz. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 28 (1889), str. 228. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Renner,_Franz (4. 9. 2019).

Brecher, A.: Homann, Johann Baptist. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 13 (1881), str. 35–38. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Homann,_Johann_Baptist (5. 9. 2019).

Breuss, R.: *Das Mass im Kochen*. Innsbruck, Haymon-Verlag, 1999. Dostopno na: <https://books.google.si/books?id=REFqDwAAQBAJ&pg=PA229&lpg=PA229&dq=Vollsta%CC%88ndiges+Nu%CC%88rnbergisches+Koch-Buch&source> (5. 9. 2019).

Brunner, O.: Hohberg, Wolf Helmhard Freiherr. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 9, (1972), str. 476. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118774735.html#ndbcontent> (5. 9. 2019).

Curtius, A.: Im Schatten Großer Namen: die Künstlerin Susanna Maria von Sandrart. Dostopno na: *Museen der Stadt Nürnberg Blog* (2017), <https://museenblog-nuernberg.de/2017/03/27/susanna-maria-von-sandrart/> (5. 9. 2019).

Der wohlerfahrene Speisemeister: ein Kochbuchblog. Dostopno na: http://speisemeister.de/?page_id=29 (3. 9. 2019).

Dürschmidt, K.: *Kochbücher im Barock 1600–1780*. Wien, 2002. Dostopno na: <http://sd458c9149fd0c72b.jimcontent.com/download/version/1401805352/module/9668724722/name/Barock.pdf> (4. 9. 2019).

Gsodam, G.: Reichert, Carl. V: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 9 (1984), str. 34. Dostopno na: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Reichert_Karl_1836_1918.xml (5. 9. 2019).

Hausväterliteratur. Dostopno na: *Wikipedia, die freie Enzyklopädie*, <https://de.wikipedia.org/wiki/Hausväterliteratur> (5. 9. 2019).

Hohberg und seine »Georgica«. Dostopno na: *Deutsches Museum, Schätze der Bibliothek*, <http://www.deutsches-museum.de/bibliothek/unsere-schaetze/enzyklopaedien/hohbergs-georgica/hohberg-und-seine-georgica/> (5. 9. 2019).

Ilwof, F.: Schmutz, Karl. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 54 (1908), str. 131–134. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Schmutz,_Karl (5. 9. 2019).

Johann Baptist Homann. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Baptist_Homann (5. 9. 2019).

Johann Huser. Dostopno na: *Wikipedia, die freie Enzyklopädie*, https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Huser (5. 9. 2019).

Johannes Kepler. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Johannes_Kepler (5. 9. 2019).

John Amos Comenius. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/John_Amos_Comenius (5. 9. 2019).

Katzmann, G.: Schmutz (Johann) Karl. V: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 10 (1993), str. 347. Dostopno na: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmutz_Karl_1787_1873.xml;internal&action=hilite.action&Parameter=schmutz* (6. 9. 2019).

Legan Travnikar, A.: Valentin Vodnik. Pismenost ali Gramatika sa Perve Shole. V: Ahačič, K. (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Dostopno na: <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/11/1811-vodnik> (9. 9. 2019).

- Lehn, P.: *Deutschlandbilder: historische Schulatlanten zwischen 1871–1990*. Köln, Böhlau Verlag, 2008. Dostopno na: <https://books.google.si/books?id=GjtwRlin9QIC&pg=PA12&lpg=PA12&dq=johann+baptist+homa+nn+schulatlas&source=bl&ots=hYyF4VtaG5&sig=ACfU3U3swfUoCh5gPDyeh-kzTSsXvo-Hrg&hl=sl&sa=X&ved=2ahUKewjm5sjPzMLhA hXBsa QKHXTABCw Q6AEwDHo ECAIQAQ#v=onepage&q=johann%20baptist%20homann%20schulatlas&f=false> (5. 9. 2019).
- Leisewit, C.: Hohberg, Wolf Helmhard Freiherr von. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 12 (1880), str. 653–655. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Hohberg,_Wolf_Helmhard_Freiherr_von (6. 9. 2019).
- List, M.: Kepler, Johannes. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 11 (1977), str. 494–508. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz40565.html> (6. 9. 2019).
- Lülffing, H.: Lotter, Melchior der Ältere. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 15 (1987), str. 146. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd119747162.html#ndbcontent> (6. 9. 2019).
- Mägdefrau, K.: Lonicerus, Adam, botaniker. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 15 (1987), str. 147–148. Dostopno na: <https://daten.digitalle-sammlungen.de/0001/bsb00016333/images/index.html?id=00016333&groesser=150&fip=193.174.98.30&no=&seite=161> (6. 9. 2019).
- Merše, M.: Jernej Kopitar. Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark. V: Ahačič, K. (ur.): *Slovenske slovnice in pravopisi: spletišče slovenskih slovnice in pravopisov od 1584 do danes*. Dostopno na: <https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar?query=kopitar> (9. 9. 2019).
- Oeconomische Encyclopädie. Dostopno na: *Wikipedija, The Free Encyclopedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Oeconomische_Encyclopädie (6. 9. 2019).
- Paracelsus. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, <https://en.wikipedia.org/wiki/Paracelsus> (12. 9. 2019).
- Payer, M.: Carl Reichert. V: *Literatur- und kulturgeschichtliches Handbuch der Steiermark im 19. Jahrhundert online*. Dostopno na: http://lithes.uni-graz.at/handbuch/reichert_carl.html (6. 9. 2019).
- Pelbart von Temeswar. Dostopno na: *Academic dictionaries and encyclopedias*, <https://deacademic.com/dic.nsf/dewiki/2539798> (7. 9. 2019).
- Pelbartus Ladislaus of Temesvár. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Pelbartus_Ladislaus_of_Temesvár (7. 9. 2019).
- Petrovič, M.: Paracelsus – Luther medicine. Dostopno na: *Kamra, digitalizirana dediščina slovenskih pokrajin*, <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/paracelsus-luther-medicine.html> (12. 9. 2019).
- Priesner, C.: Münster, Sebastian. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 18 (1997), str. 539–541. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118585517.html> (7. 9. 2019).
- Reinstein, H., Seifert, H. U.: Oeconomische Encyclopädie. Dostopno na: *Krünitz Online*, <http://www.kruenitz1.uni-trier.de/> (12. 9. 2019).
- Reisp, B.: Valvasor, Janez Vajkard, baron. V: *Slovenska biografija*, Ljubljana SAZU, 2013. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi759993/> (12. 9. 2019).
- Ritter, F.: Flach, Martin der Ältere. V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 5 (1961), str. 219–220. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd129016489.html#ndbcontent> (7. 9. 2019).
- Sadler, J. E.: John Amos Comenius, czech educator. Dostopno na: *Encyklopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/John-Amos-Comenius> (7. 9. 2019).
- Sandler, C.: Johann Baptista Homann: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie. V: *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, Bd. 21 (1886), Hf. 1. Dostopno na: <https://archive.org/stream/zeitschriftderg20berlgoog#page/n352/mode/2up> (7. 9. 2019).
- Sebastian Münster, Namenspatron des Ingelheimer Gymnasium. Dostopno na: *Internet Archive Wayback machin*, https://web.archive.org/web/20080123224959/http://www.smg-ingelheim.de/schulpage/sebastian_muenster_namenspatron/index.htm (7. 9. 2019).
- Steiff, K.: Nicolaus von Frankfurt. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 23 (1886), str. 624. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Nicolaus_von_Frankfurt (7. 9. 2019).
- Stricker, W.: Lonicerus, Adam. V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 19 (1884), str. 157–158. Dostopno na: Wikisource, https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Lonicerus,_Adam (7. 9. 2019).
- Susanna Maria von Sandrart. Dostopno na: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, https://de.wikipedia.org/wiki/Susanna_Maria_von_Sandrart (7. 9. 2019).

Weber, W.: Krünitz, Johann Georg.
V: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 13
(1982), str. 110. Dostopno na: <https://www.deutsche-biographie.de/gnd11919063X.html#ndbcontent> (7. 9. 2019).

Wurzbach, G.: Schmutz, Karl.
V: *Biografisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 30, (1875), str. 341–343.
Dostopno na: <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11779&viewmode=fullscreen&scale=3.33&rotate=&page=350>
(4. 9. 2019).

Zmazek, M.: Dela Petra Dajnka v ptujski knjižnici. Dostopno na: *Kamra, digitalizirana dediščina slovenskih pokrajin*, <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/dela-petra-dajnka-v-ptujski-knjiznici.html> (4. 9. 2019).

Arhivski viri

SI_ZAP/0005-017-00046, Mestna občina Ptuj (1864–1941), Spisi za leto 1896, AŠ 73, spis 5934-11.

SI_ZAP/0005-038-00009, Mestna občina Ptuj (1864–1941), Spisi za leto 1917, AŠ 223, spis AR-36-1917.

